

Chomentowska, Bolesława

Cmentarzyska kultury pomorskiej na Mazowszu

Światowit 31, 189-280

1970

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez **Muzeum Historii Polski** w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Bolesława Chomentowska

Uniwersytet Warszawski

EMENTARZYSKA KULTURY POMORSKIEJ NA MAZOWSZU *

WSTĘP

Mimo dużej liczby prac poświęconych kulturze pomorskiej i intensyfikacji badań nad tą kulturą, jaka ma miejsce w ostatnich latach, oraz posiadania poważnej liczby zabytków, poszczególne zagadnienia dotyczące tej kultury wciąż nie przekroczyły granic hipotez roboczych. Wynika to z tego, że materiał jakim dysponujemy jest prawie wyłącznie pochodzenia grobowego, poza tym przeważnie był uzyskiwany nie drogą badań systematycznych, lecz przypadkowych i ratowniczych. Dotyczy to nie tylko terenu macierzystego omawianej kultury, ale całego terytorium, gdzie notujemy ślady jej występowania. Nie lepiej też sytuacja przedstawia się na terenie Mazowsza.

Wiele cennych wiadomości, dotyczących ementarzysk kultury pomorskiej na Mazowszu, zawdzięczamy badaczom z końca XIX i początku XX w., którzy prowadzili intensywne badania powierzchniowe oraz prace wykopaliskowe. Należą do nich G. Zieliński, który w swojej pracy *Starożytności Dobrzyńskie* opisał zabytki archeologiczne Ziemi Dobrzyńskiej. Następnie M. Wawrzeniecki, który od 1888 r. przeprowadzał badania powierzchniowe oraz wykopaliskowe na obszarze ówczesnej Kongresówki. Wyniki swoich badań przedstawiał w „Materiałach Antropologiczno-Archeologicznych i Etnograficznych” oraz w „Pamiętniku Fizjograficznym”. Systematyczne badania powierzchniowe w okolicach Płocka prowadził G. Proniewski, który wyniki

* Niniejsza publikacja stanowi część pracy doktorskiej wykonanej pod kierownictwem prof. dr W. Antoniewicza, któremu na tym miejscu składam gorące podziękowanie za opiekę i udostępnienie mi cennej kartoteki. Dziękuję również Dyrekcjom Muzeum Miejskiego i Diecezjalnego w Płocku oraz Muzeum w Toruniu za udostępnienie zbiorów. Serdeczne podziękowanie składam mgr H. Różańskiej za umożliwienie mi wglądu w dokumentację badanego przez Nią ementarzyska w Sochaczewie—Trojanowie.

swoich badań ogłosił w 1921 r. w „Przeglądzie Archeologicznym”¹. W 1900 r. z inicjatywy E. Majewskiego zostały wydane „*Materiały do mapy archeologicznej Guberni Płockiej*”². Stanowiły one zbiór wiadomości opracowanych na podstawie publikacji F. Tarczyńskiego, L. Rutkowskiego oraz J. Zielińskiego, drukowanych w „Echach Płockich i Łomżyńskich”³.

Prace te zawierają wiele cennych wskazówek dotyczących rozmieszczenia cmentarzysk kultury pomorskiej na Mazowszu, ale niestety prawie wcale nie zawierają materiału ilustracyjnego. Są to najczęściej krótkie wzmianki bądź opisy, dotyczące już wtedy zniszczonych cmentarzysk bądź poszczególnych grobów. W okresie międzywojennym J. Antoniewiczowa opublikowała dwa sprawozdania z przeprowadzonych badań ratowniczych na cmentarzyskach kultury pomorskiej w Nowodworach (teren Wielkiej Warszawy) i w Sinolece pow. Węgrów⁴. Sprawozdania te zawierają pełny materiał opisowy i ilustracyjny.

Po wojnie przeprowadzono szereg badań o charakterze ratowniczym, których wyniki zostały opublikowane najczęściej w postaci krótkich sprawozdań, nie zawsze zawierających pełny materiał opisowy i ilustracyjny. Sprawozdania te dotyczyły stanowisk w znacznym stopniu zniszczonych przed przeprowadzeniem badań. Jedynym cmentarzyskiem systematycznie zbadanym o niewielkim stopniu zniszczenia, na którym wystąpiły groby kultury pomorskiej, jest cmentarzysko w Sochaczewie-Trojanowie. Niestety materiały z tego niewątpliwie kluczowego dla rozstrzygnięcia wielu kwestii cmentarzyska nie są w całości publikowane. Jak dotąd opublikowane zostały dwa sprawozdania obejmujące wycinkowy materiał. Pozostałe cmentarzyska z terenu Mazowsza są przebadane fragmentarycznie.

W dotychczasowej literaturze przedmiotu zagadnieniom związanym z występowaniem kultury pomorskiej na Mazowszu poświęcono niewiele uwagi, sygnalizując tylko istnienie takich czy innych zjawisk. Istniejący materiał źródłowy, jakkolwiek niepełny, pozwala jednak na charakterystykę tej kultury na omawianym obszarze i daje podstawy do próby wyświetlenia niektórych zagadnień traktowanych dotąd tylko marginesowo przez poszczególnych autorów prac poświęconych tej kulturze.

Przystępując do opracowania kultury pomorskiej na Mazowszu należy

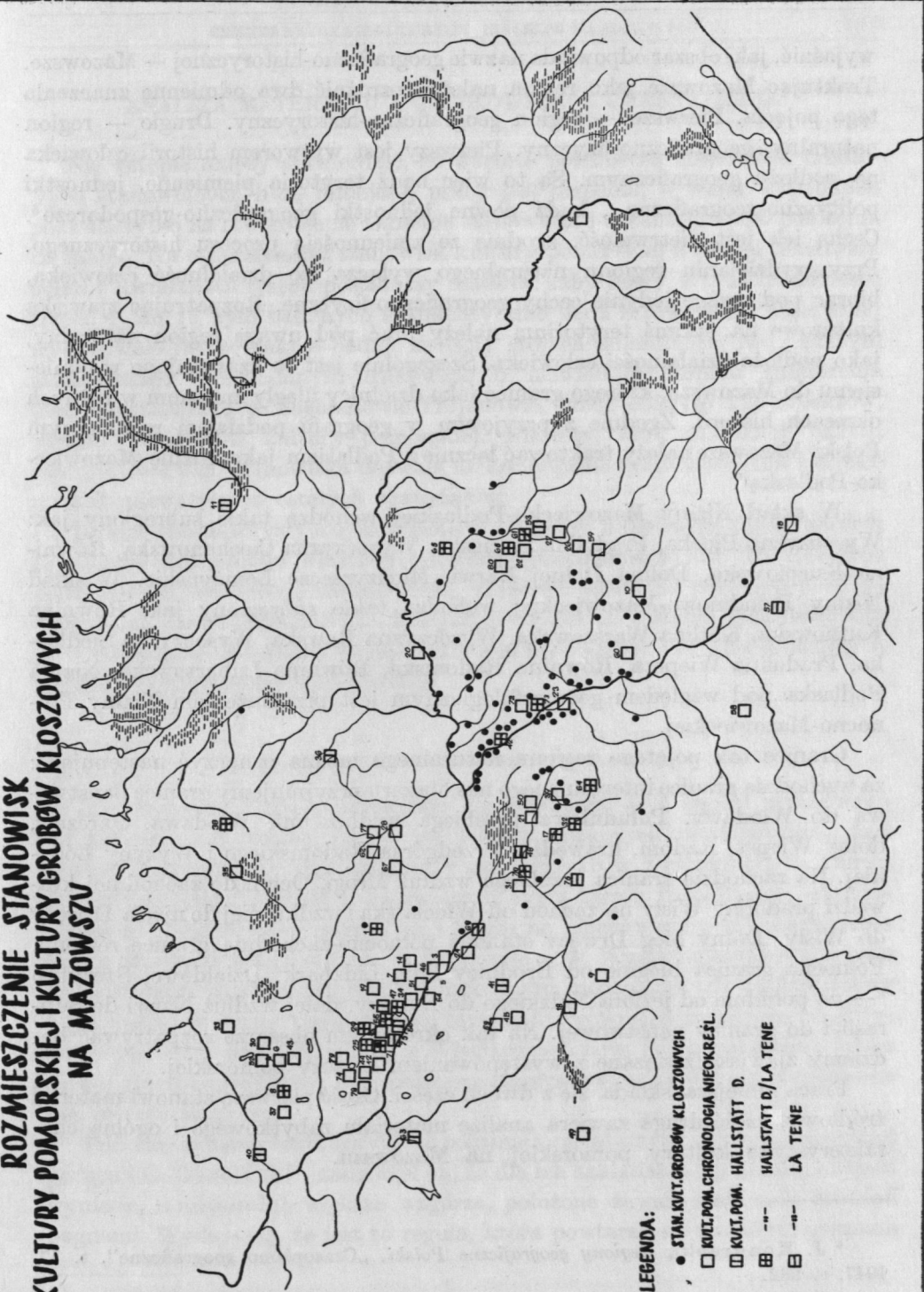
¹ G. Proniewski, *Pobrzeże Wisły w najbliższej okolicy Płocka pod względem archeologicznym*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 3, 1921, s. 90 - 91.

² E. Majewski, *Materiały do mapy archeologicznej Guberni Płockiej*, „Światowit”, t. 2, 1900, s. 130 i nast.

³ Ibidem, s. 130.

⁴ J. Antoniewiczowa, *Groby ciałopalne w obstawie kamiennej w Nowodworach koło Warszawy*, „Światowit”, t. 13, 1922, s. 96 - 148; tenże, *Znaleziska z Sinoleki w pow. węgrowskim*, „Światowit”, t. 17, 1938.

**ROZMIESZCZENIE STANOWISK
KULTURY POMORSKIEJ I KULTURY GROBÓW KŁOSZOWYCH
NA MAZOWSZU**

LEGENDA:

- STAN. KULT. GROBÓW KŁOSZOWYCH
- KULT. POM. CHRONOLOGIA NIEOKREŚL.
- ▣ KULT. POM. HALLSTATT D.
- ▤ -- -- HALLSTATT D/LA TENE
- ▥ -- -- LA TENE

wyjaśnić, jaki obszar odpowiada nazwie geograficzno-historycznej — Mazowsze. Traktując Mazowsze jako region należy rozróżnić dwa odmienne znaczenia tego pojęcia. Pierwsze — region geograficzno-historyczny. Drugie — region naturalny, geograficzno-fizyczny. Pierwszy jest wytworem historii człowieka na podłożu geograficznym. Są to więc bądź terytoria plemienne, jednostki polityczno-geograficzne, bądź pewne jednostki geograficzno-gospodarcze⁵. Cechą ich jest nietrwałość, zgodnie ze zmiennością procesu historycznego. Przy wydzieleniu regionu naturalnego wyłącza się działalność człowieka, biorąc pod uwagę jedynie cechy geograficzno-fizyczne. Rozpatrując zjawiska kulturowe na jakimś terytorium należy brać pod uwagę region naturalny, jako podłoże działalności człowieka. Szczególnie jest to uzasadnione w odniesieniu do Mazowsza, którego granice jako dzielnic uległy zmianom w różnych okresach historii. Zgodnie z przyjętym w geografii podziałem regionalnym Polski, Mazowsze należy traktować łącznie z Podlasiem jako Nizinę Mazowiecko-Podlaską⁶.

W skład Niziny Mazowiecko-Podlaskiej wchodzi takie subregiony jak: Wysoczyzna Płocka, Pradolina Raciąska, Wysoczyzna Ciechanowska, Równina Kurpiowska, Dolina Dolnej Narwi, Międzyrzecze Łomżyńskie. W skład Niziny Południowo-Mazowieckiej wchodzi takie subregiony jak: Równina Kutnowska, Kotlina Warszawska, Wysoczyzna Rawska, Wysoczyzna Siedlecka, Pradolina Wieprza, Równina Radomska, Równina Lubartowska, Nizina Podlaska pod względem geomorfologicznym jest przedłużeniem Niziny Północno-Mazowieckiej.

Granice tak pojętego regionu naturalnego można oznaczyć następująco: za wschodnią granicę interesującego nas obszaru przyjmujemy granicę państwową do Włodawy. Południowa przebiega wzdłuż linii Włodawa, Parczew, dolny Wieprz, Radom, krawędzią Przedgórze Radomskiego i Wyżyny Łódzkiej. Na zachodzie granica przebiega wzdłuż Mrogi, Ochni do zachodniej krawędzi pradoliny Wisły na zachód od Włocławka i wzdłuż niej do ujścia Drwęcy do Wisły. Dolny bieg Drwęcy stanowi północno-zachodnią granicę regionu. Północna granica biegnie od Brodnicy linią Lidzbark, Działdowo, Szczytno — na południe od jeziora Nidzkiego do Biebrzy, dalej wzdłuż Narwi do Supraśli i do granicy państwowej. Na tak określonym obszarze rozpatrywać będziemy zjawiska związane z występowaniem kultury pomorskiej.

Praca niniejsza składa się z dwóch części. Część pierwszą stanowi materiał źródłowy, część druga zawiera analizę materiału zabytkowego i ogólną charakterystykę kultury pomorskiej na Mazowszu.

⁵ J. Kondracki, *Regiony geograficzne Polski*, „Czasopismo geograficzne”, t. 17, 1947, s. 282.

⁶ S. Lencewicz, *Geografia fizyczna Polski*, Warszawa 1951, s. 282.

ANALIZA MATERIAŁU ZABYTEKOWEGO Z CMENTARZYSK

Na wstępie należy stwierdzić, że wartość poznawcza materiałów źródłowych stanowiących bazę niniejszej pracy jest niepełna, w wielu wypadkach pozwala tylko na stwierdzenie istnienia stanowiska i oznaczenia jego położenia na mapie. Na osiemdziesiąt stanowisk kultury pomorskiej z terenu Mazowsza tylko z dwudziestu trzech posiadamy materiał zabytkowy, z tych dwudziestu trzech tylko 15 było badanych systematycznie bądź ratowniczo i najczęściej wykazywało już w trakcie badań znaczny stopień zniszczenia. Największym stanowiskiem przebadanym całkowicie o niewielkim stopniu zniszczenia jest cmentarzysko w Sochaczewie-Trojanowie, gdzie odkryto 225 obiektów, w tym 14 grobów kultury pomorskiej. Niestety, brak publikacji całości materiałów z tego stanowiska pozwala na korzystanie tylko w wąskim zakresie z tych niewątpliwie cennych materiałów.

Rysem charakterystycznym obiektów objętych niniejszym opracowaniem jest to, że obok grobów właściwych kulturze pomorskiej w różnych jej fazach rozwojowych, występują zawsze groby kloszowe. Stan ten potwierdza się na wszystkich cmentarzyskach, na których prowadzono badania systematyczne bądź ratownicze. Z tego też względu materiał pochodzący z grobów kloszowych wejdzie do niniejszego opracowania.

ZAGADNIENIE USYTUOWANIA CMENTARZYSK

Cmentarzyska kultury pomorskiej na Mazowszu są z reguły usytuowane na wzniesieniach terenu, często na niezbyt rozległych płaskowyżach, nad wodami stojącymi lub nad rzekami. Cmentarzysko w Kłobukowie — Patrzupow. Płock usytuowane było na stromym cyplu tarasu rzeki Skrwy, cmentarzysko w Turzy Wilezej pow. Lipno leżało na płaskowyżu oddalonym około 300 m od terenów bagiennych, w Gulczewie pow. Wyszaków usytuowane było na niewielkim wzgórzu leżącym w pasie wydm rozciągniętych wzdłuż doliny Bugu nad niewielkimi zagłębieniami terenu, które do dziś w wilgotnych okresach wypełniają się wodą, z kolei w Więclawicach pow. Płock stanowisko leżało na wysokim tarasie Wisły. Pozostałe cmentarzyska są analogicznie usytuowane jak już wymienione.

Podobne spostrzeżenia dotyczące położenia cmentarzysk kultury pomorskiej poczynił G. Ossowski⁷; zauważył on, że dla ich zakładania wybierano miejsca wyniosłe, mniejsze lub większe wzgórza, położone zawsze nad wodą lub nad bagnami. Wydaje się, że jest to reguła, która powtarza się na całym obszarze

⁷ G. Ossowski, *Zabytki przedhistoryczne ziem polskich*, Seria I. Prusy Królewskie, Kraków 1879 - 88, s. 60 - 61.

występowania kultury pomorskiej⁸, choć być może nie jest to cecha właściwa jedynie tej kulturze: takiego samego bowiem spostrzeżenia dokonał A. Kempisty⁹, charakteryzując cmentarzyska z okresu rzymskiego na Mazowszu. Autor ten jest zdania, że lokalizacja cmentarzysk w pobliżu środowiska wodnego związana jest z wyobrażeniem o najkorzystniejszym położeniu siedziby duchów. Być może zachodzi tu paralela między uwarunkowaniem naturalnym a lokalizacją osad i cmentarzy. Mamy więc do czynienia z dążnością do umieszczenia miejsc pobytu zmarłych w podobnych warunkach naturalnych, jak osady — miejsca pobytu żywych.

Niewielka liczba znanych siedzib ludności kultury pomorskiej nie pozwala na przeprowadzenie takich porównań. Jedyna znana osada z terenu Mazowsza w Szeligach pow. Płock położona jest na wzniesieniu przy źródle wody, ale na podstawie położenia jednej osady nie można przeprowadzać porównań.

FORMY GROBÓW Z UWZGLĘDNIENIEM POCHÓWKÓW LUDNOŚCI KULTURY POMORSKIEJ
ORAZ LUDNOŚCI KULTURY GROBÓW KŁOSZOWYCH

Na terenie Mazowsza występują wszystkie formy grobów charakterystyczne dla kultury pomorskiej w różnych jej fazach, a więc: groby skrzynkowe, groby skrzynkowe z obwarowaniem, groby obwarowane, groby z brukiem kamiennym, groby popielnicowe zbiorowe, groby popielnicowe pojedyncze. Obok tych grobów występują groby kłoszowe.

Groby popielnicowe zbiorowe w skrzyni kamiennej. Taki typ grobu zbiorowego reprezentuje grób z Ciepienia pow. Rypin¹⁰, zbudowany w kształcie prostokątnej skrzyni kamiennej. Dłuższe ściany grobu składały się z dwu płyt kamiennych każda. Południowa ściana szczytowa zastawiona była czworokątną płytą dającą się łatwo odsunąć. Dno grobu wyłożone było kamieniami, a przykrycie stanowiła płyta kamienna — duży płaski romboidalny monolit; grób zawierał 14 popielnic. Do tego samego typu zaliczyć trzeba grób nr 1 z Goli pow. Grodzisk Mazowiecki¹¹. Miał on kształt prostokątny, ściany tworzyły cztery duże płaskie kamienie oraz cztery małe umie-

⁸ Por. T. Malinowski, *Groby kultury pomorskiej w Józefowie*, pow. szamotulski „*Fontes Archaeologici Posnanienses*”, t. 7, 1956, s. 144; A. Łuka, *Cmentarzysko z wczesnego i środkowego okresu lateńskiego w Tynwaldzie pow. Suski*, „*Slavia Antiqua*”, t. 5, 1956, s. 304; T. Dobrogowski, *Dwa cmentarzyska kultury pomorskiej w Szemudzie pow. morskiego*, „*Przegląd Archeologiczny*”, t. 8, 1949, s. 311.

⁹ A. Kempisty, *Obrządek pogrzebowy w okresie rzymskim na Mazowszu*, „*Światowit*”, t. 26, 1965, s. 149.

¹⁰ B. Zielonka, *Grób skrzynkowy kultury pomorskiej z miejscowości Ciepień pow. Rypin*, „*Wiadomości Archeologiczne*”, t. 23, 1956, s. 38.

¹¹ R. Mikłaszewska, *Cmentarzysko halsztacko-lateńskie w miejscowości Gole pow. Grodzisk Mazowiecki*, „*Wiadomości Archeologiczne*”, t. 27, 1961, s. 253, ryc. 3.

szczone na rogach grobu. Dno wyłożone było kamieniami. Groby tego typu wystąpiły ponadto w Turzy Wilczej pow. Lipno¹².

Groby popielnicowe skrzynkowe z obwarowaniem — są uważane za formę przejściową od grobu skrzynkowego do grobu z obwarowaniem. Groby takie występują w Golach pow. Grodzisk Mazowiecki¹³ — grób nr 2, Sochaczewie - Trojanowie¹⁴ — grób nr 201. Ten ostatni był zbudowany z dużych płyt kamiennych, nakrycie stanowiły zachodzące na siebie płaskie kamienie, skrzynia grobowa obłożona była dużą liczbą otoczaków.

Zbiorowe groby popielnicowe z obwarowaniem — to najpowszechniejsza forma grobu występująca na Mazowszu. Ma ona kilka wariantów. Do ich budowy używano kamieni polnych nieobrabianych. Obstawę tworzy zawsze kilka rzędów kamieni luźno układanych na sobie. Komora grobowa ma kształt owalny, okrągły, rzadziej prostokątny. Dno wykładane jest kamieniami, ale występują również groby, gdzie naczynia ustawiane są bezpośrednio w piasku (Nowodwory — teren W. Warszawy — grób nr 2)¹⁵. Przykrycie grobu często stanowił bruk, który spoczywał bezpośrednio na naczyniach (Gulczewo pow. Wyszaków). Czasami naczynia obsypywane były najpierw piaskiem, a następnie okładane kamieniami¹⁶. Przykrycie grobu nie jest regułą. Grób w Nowodworach oraz groby nr 85 i 213¹⁷ w Sochaczewie-Trojanowie nie miały przykrycia, a naczynia obsypane były piaskiem.

Groby z brukiem kamiennym — ten typ reprezentowany jest przez grób nr 1 w Zbytkach — teren W. Warszawy¹⁸. Posiadał on bardzo oryginalną dwupoziomą konstrukcję bruku. Typ ten nawiązuje do grobów pod brukiem, występujących w Wielkopolsce¹⁹, uważanych za ogniwo pośrednie między grobami skrzynkowymi z obwarowaniem i obwarowanymi a popielnicowymi czystymi.

Zbiorowe groby popielnicowe — reprezentowane przez groby nr 3

¹² B. Zielonka, *Grób skrzynkowy we wsi Turza Wilcza pow. Lipno*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 23, 1956, s. 279, ryc. 1.

¹³ R. Mikłaszewska, *Cmentarzysko...*, o. c., s. 253.

¹⁴ H. Różańska, *Sprawozdanie z badań ratowniczych na cmentarzysku w Sochaczewie-Trojanowie za rok 1961*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 30, 1964, s. 129.

¹⁵ J. Antoniewiczowa, *Groby ciałopalne...*, o. c., s. 100, ryc. 5.

¹⁶ H. Różańska, *Sprawozdanie z badań ratowniczych na cmentarzysku w Sochaczewie-Trojanowie za lata 1959 - 1960*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 28, 1962, s. 175.

¹⁷ *Ibidem*, s. 177, ryc. 6.

¹⁸ B. Balcer, *Zbiorowy grób ciałopalny z miejscowości Zbytki na terenie Wielkiej Warszawy*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 26, 1960, s. 402 - 405.

¹⁹ J. Kostrzewski, *Cmentarzysko z wczesnego i środkowego okresu lateńskiego w Gołęczynie pow. poznańskim wschodnim*, „Slavia Occidentalis”, t. 5, 1926, s. 73 i nast. L. J. Łuka, *Cmentarzysko z wczesnego i środkowego okresu lateńskiego w Sokolowicach w pow. kościańskim*, „Fontes Praehistorici”, t. 3, 1953, s. 109, 112, 121.

i 4 w Zbytkach — teren W. Warszawy²⁰. Na zarys grobu w Zbytkach składały się naczynia oraz bardzo nieliczne luźno występujące kamienie. Naczynia przylegały do siebie. Niestety, część tych naczyń uległa zniszczeniu, tak że trudno było ustalić ich pierwotną liczbę. Prawdopodobnie było ich około 25. Były one ustawione na drobnych, luźno ułożonych otoczkach w czystym piasku. Grób 5 zawierał 8 naczyń, w tym 4 popielnice.

Pojedyncze groby popielnicowe — wystąpiły w Pasikonkach pow. Sochaczew, Więclawicach pow. Płock, Polakach pow. Siedlce. Popielnice w grobach z Więclawic ustawiono na kamieniach. W jednym wypadku obłożono je luźnymi kamieniami.

Groby kloszowe — wystąpiły na wszystkich cmentarzyskach, tak badanych systematycznie, jak i ratowniczo. Zaznacza się wśród nich dość duża różnorodność. Formą dominującą jest grób zawierający popielnicę wypełnioną kośćmi, nakrytą misą i kloszem ustawionym do góry dnem. Przystawki znajdują się bądź obok popielnicy pod kloszem, bądź obok niego na zewnątrz. Popielnica była zwasze ustawiona na jednym większym kamieniu, na kilku mniejszych lub na fragmentach naczyń. Naczynia znajdowały się bezpośrednio w ziemi. Taką formę reprezentują groby z cmentarzysk z Gulczewa pow. Wyszaków, Turzy Wilczej pow. Lipno, Kłobukowa-Patrze pow. Płock, Więclawic pow. Płock i część grobów z Sochaczewa-Trojanowa. Naczynia mogły znajdować się również w obstawie kamiennej. Grób nr 7 w Sochaczewie-Trojanowie posiadał obstawę pełną typu skrzynkowego²¹. Naczynia w tym grobie ustawione były na bruku i otoczone dookoła czterema pionowo wbitymi w ziemię płytami. Między kloszem a płytami znajdowały się drobne kamienie wypełniające pustą przestrzeń komory grobowej. Wierzch grobu przykrywał duży płaski kamień. W grobie nr 31 klosz znajdował się w pełnej studzienkowej obstawie kamiennej²². Poza tym dno klosza lub spód grobu mógł być otoczony wieńcem kamiennym. Klosz i popielnica z grobu 178 a i b w Sochaczewie-Trojanowie znajdowały się w jamie grobowej wybrukowanej kamieniami. Niezwykle ciekawe ślady konstrukcji grobowej wystąpiły w Gołach pow. Grodzisk Mazowiecki²³, gdzie dookoła grobu kloszowego stojącego w czystym piasku znajdowały się ślady 6 kołków o średnicy 4 - 6 cm. Była to pozostałość konstrukcji drewnianej znajdującej się nad grobem. Prawie zawsze klosz przykrywa jedną popielnicę, wyjątkowo może przykrywać więcej, jak to miało miejsce w Gulczewie pow. Wyszaków, gdzie w grobie nr 6 pod kloszem znaleziono trzy popielnice.

²⁰ B. Balcer, *Cmentarzysko halsztacko-lateńskie w Warszawie-Zbytkach w świetle badań w latach 1958 - 1960*, „Materiały Starożytne”, t. 10, 1964, s. 107, 111 - 112.

²¹ H. Róžańska, *Sprawozdanie... za lata 1959 - 60*, o. c.,

²² Ibidem, s. 179.

²³ R. Mikłaszewska., o. c., s. 255.

FORMY POCHÓWKÓW

W dotychczasowej literaturze przedmiotu groby, które zawierały więcej niż jedną popielnicę, określane były często jako rodzinne²⁴. Dotyczy to zarówno grobów skrzynkowych, jak i obwarowanych. Obiekty, w których znajdowała się jedna popielnica uważano za jednostkowe. Pojęcie „grób rodzinny” sugeruje, że w każdym grobie znajdują się szczątki ludzi, których łączyły więzy pokrewieństwa. Trudno sobie wyobrazić, by w rodzinie umierało naraz kilka czy kilkanaście osób i by były one chowane w tym samym czasie. Należy chyba w takim wypadku z góry założyć długotrwałość używania grobowców i kolejne dostawianie popielnic w miarę ubywania członków rodziny z grona żywych. W takim wypadku grób winien być łatwo dostępny i tak zbudowany, by można było umieszczać w nim popielnice. Mamy dowody na to, że niekiedy tak było. Istnieją obiekty, co do których nie ma żadnej wątpliwości, że były używane przez dłuższy okres czasu. Wskazuje na to ich budowa i sposób ustawienia popielnic. Na przykład grób z Ciepienia pow. Rypin północną ścianę czołową miał bardzo szczelną i mocno zbudowaną, natomiast południowa zasłonięta była płytą dającą się łatwo odsunąć. Naczynia w liczbie 14 ustawiono ciasno obok siebie począwszy od ściany północnej, ostatnie zaś naczynie od strony południowej stało w odległości 40 cm od otworu, czyli od strony, od której grób wypełniono. Nie zapełniono go do końca — zostało jeszcze miejsca na kilka popielnic.

Jeszcze bardziej widoczne jest wielokrotne używanie grobowca na przykładzie obiektu z Turzy Wilczej pow. Lipno. Grób ten w północnej części zbudowany był z grubych płyt, tworzących jednolitą kwadratową skrzynię. Natomiast część południowa miała konstrukcję mniej zwartą. Znajdowały się tu cienkie płyty kamienne i nieforemne kamienie narzutowe, niezbyt ściśle do siebie przylegające. Zarys grobu w tej części jest również mniej regularny, niż od strony północnej. Naczynia grupowały się w północnej części obiektu i ściśle przylegały do siebie, natomiast dobudowana, południowa jego część była pusta na przestrzeni około 60 cm, licząc od ostatnich popielnic do zamykającej płyty. O stopniowym dostawianiu popielnic świadczy budowa grobów na cmentarzysku w Gościeradzu²⁵, gdzie w wielu obiektach jedna szczytowa ściana osłonięta jest tylko płytą, gdy pozostałe trzy są dodatkowo od zewnątrz obłożone kamieniami. Od strony, od której ustawiano naczynia

²⁴ J. Kostrzewski, *Wielkopolska w pradziejach*, Warszawa-Wrocław 1955, s. 165; L. J. Łuka, J. Gładykowska-Rzeczycka, *Analiza archeologiczno-antropologiczna grobów odkrytych w Miłoszewie i Niepoczolowicach w pow. wejherowskim*, „Rocznik Gdański”, t. 17 - 18, 1960, s. 281; L. J. Łuka, *Nowe cmentarzyska kultury pomorskiej w Wielkopolsce*, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, t. 8 - 8, 1958, s. 155.

²⁵ G. Ossowski, o. c., tabl. III i VII.

często pozostawało jeszcze puste miejsce. Można przypuszczać, że groby te zawierały szczątki osób blisko ze sobą spokrewnionych.

Otwarta też pozostaje kwestia przynależności rodzinnej osób pochowanych w jednej popielnicy. Znane są bowiem wypadki dwu i trzech pochówków w tym samym naczyniu²⁶. Najbardziej prawdopodobne wydaje się, że w takim przypadku mamy do czynienia ze złożeniem do popielnicy szczątków dwóch osób związanych bardzo bliskim pokrewieństwem. Zwykle są to szczątki mężczyzny i kobiety, kobiety i dziecka, mężczyzny i dziecka, bądź mężczyzny i osobnika młodocianego oraz dwojga dzieci²⁷. Jeszcze bardziej jest to widoczne w grobie wielopopielnicowym, gdzie każda z pięciu popielnic zawierała szczątki dwóch osobników. Grób taki wystąpił w Niepoczolowicach pow. Wejherowo²⁸. Był to grób skrzynkowy z obwarowaniem. Przy takim stanie rzeczy ostrożność nakazuje mówić o grobach zbiorowych, w obrębie których spotyka się pochówki rodzinne.

Określenia „grób rodzinny” można użyć z dużym prawdopodobieństwem w odniesieniu do takiego obiektu, jaki wystąpił na cmentarzysku w Starych Polaszkach pow. Kościerzyna, gdzie w skrzyni grobowej znajdowały się trzy popielnice A, B i C. W popielnicy A znajdowały się szczątki kobiety, kilka ułamków szkieletu dziecka z popielnicy C oraz parę fragmentów osobnika z popielnicy B. W popielnicy B większość kości należało do mężczyzny, parę do dziecka z popielnicy C oraz kilka do kobiety z popielnicy A. W popielnicy C były tylko fragmenty szkieletu dziecka²⁹.

O ile w stosunku do grobów skrzynkowych możemy z dużym prawdopodobieństwem założyć (a niekiedy nawet mieć pewność), że były wypełnione popielnicami kolejno w różnym czasie, o tyle w stosunku do grobów obwarowanych nie mamy żadnych przesłanek, by tak przypuszczać. Konstrukcja grobów obwarowanych wyklucza bowiem możliwość dostawania się do komory grobowej bez uszkodzenia ścian lub potłuczenia znajdujących się już

²⁶ L. J. Łuka, J. Gładkowska-Rzeczycka, o. c., s. 283; J. Gładkowska-Rzeczycka, *Materiał kostny z cmentarzyska ciałopalnego ludności kultury pomorskiej z okresu lateńskiego (V - II w.p.n.e. ze Starych Polaszek) pow. Kościerzyna*, „Pomerania Antiqua”, t. 1, 1967, s. 149; B. Balcer, *Cmentarzysko halsztacko-lateńskie...*, o. c., s. 114.

²⁷ Po dokładnym zapoznaniu się z wynikami analiz antropologicznych dokonanych na materiale kostnym z cmentarzysk kultury pomorskiej z Polaszek Starych pow. Kościerzyna, Miłoszewie i Niepoczolowice pow. Wejherowo, Warszawy-Zbytków, Białoleki oraz z Sochaczewa-Trojanowa (w maszynopisie) stwierdziłam, że jak dotąd nie zauważono składania w jednej popielnicy szczątków dwóch dorosłych mężczyzn i dwóch dorosłych kobiet.

²⁸ L. J. Łuka, J. Gładkowska-Rzeczycka, o. c., s. 291, tabl. I.

²⁹ M. Gedl, J. Szwed, *Cmentarzysko kultury pomorskiej w Starych Polaszkach pow. Kościerzyna*, „Pomerania Antiqua”, t. 1, 1967, s. 68; J. Gładkowska-Rzeczycka, o. c., s. 144.

tam popielnic i naczyń towarzyszących. Przy tego typu grobach zbiorowych należałoby założyć pochówek jednoczesny. W tym wypadku istnieje jeszcze mniejsze prawdopodobieństwo, by obiekty te były grobami rodzinnymi, szczególnie, gdy mamy do czynienia z grobami zawierającymi kilka do kilkunastu popielnic.

Jakkolwiek nie można wykluczyć, że pewna część pochówków zbiorowych może być rezultatem jednoczesnej śmierci bliskich sobie osób, śmierci, która mogła nastąpić w czasie epidemii, klęski głodu, czy w wyniku innych tragicznych zdarzeń — to i w tym wypadku należy używać określenia „grób zbiorowy”. Odnośnie grobu, w którym znajdowała się jedna popielnica, należy używać terminu „grób jednopopielnicowy”, a nie jednostkowy, gdyż określenie „grób jednostkowy” sugeruje, że zawiera on szczątki jednej osoby, co nie zawsze jest zgodne z prawdą.

Zagadnienie związane z formami pochówków i rytuałem pogrzebowym są dość skomplikowane i wymagają szczegółowych badań. W zakresie tym badania archeologiczne prowadzone najskrupulatniej same nie dostarczą dostatecznych danych. Konieczna jest tu ścisła współpraca antropologa. Przeprowadzone dotąd badania antropologiczne na materiale kostnym z grobów kultury pomorskiej sygnalizują tylko istnienie takich czy innych faktów, ale nie dają jeszcze dostatecznych danych do odtworzenia całości obrazu.

Należy jeszcze wspomnieć o wynikach badań antropologicznych przeprowadzonych na szczątkach kostnych z cmentarzyska w Zbytkach — teren W. Warszawy. Otóż w grobie nr 1, uznanym przez autora opracowania tego cmentarzyska za grób rodzinny, były pochowane same kobiety i dzieci³⁰. Odnotowujemy więc jeszcze jedną możliwość w zakresie umieszczania w grobie szczątków zmarłych.

Jak widać, wszelkie dotąd wysuwane wnioski oparte tylko na spostrzeżeniach dokonanych przy badaniach archeologicznych mogą być niesłuszne i wymagają konfrontacji z wynikami badań antropologicznych.

ZAGADNIENIE OBRZĄDKU POGRZEBOWEGO LUDNOŚCI KULTURY POMORSKIEJ NA MAZOWSZU Z UWZGLĘDNIENIEM ZESPOŁU ZJAWISK WYSTĘPUJĄCYCH NA TERENACH SASIEDNICH

Najbardziej charakterystyczną cechą obrządku pogrzebowego kultury pomorskiej jest ciałopalenie. Czyste kości bez szczątków stosu składane były w popielnicy. Nierzadko spotyka się układ anatomiczny i wtedy kości czaszki ułożone są na wierzchu. Nie wydaje się to jednak regułą. Takie spostrzeżenia mogą być dokonywane tylko w przypadku odnalezienia nieuszkodzonych popielnic. Układ anatomiczny został zaobserwowany w grobie zbiorowym obwarowanym (nr 14) na cmentarzysku w Gulczewie pow. Wyszaków. Z kolei

³⁰ B. Balcer, *Cmentarzysko...*, o. c., s. 133 - 144.

w grobie obwarowanym w Nowodworach — teren W. Warszawy, zaobserwowano zupełnie dowolny układ kości w popielnicach³¹.

Niektórzy badacze są zdania, że przed złożeniem do popielnicy kości były przemywane, w innym wypadku bowiem trudno by było uniknąć choćby drobnej przymieszki stosu. W. Antoniewicz sądzi, że tak zwane czyste kości są wynikiem spalenia zmarłych za pomocą stosu ułożonego wokół, a nie pod zwłokami³². Ilość kości w popielnicy może być wynikiem sposobu spalenia, a nie wynikiem dokładnego lub niedokładnego zebrania ich po spaleniu. Poza tym nie zawsze kości danego osobnika znajdują się w jednej popielnicy, jak to miało miejsce w przypadku cytowanego już grobu nr 5 ze Starych Polaszek pow. Kościerzyna.

Mimo stwierdzenia bezspornego faktu ciałopalenia, archeologiczne ślady tej ceremonii są niezmiernie nikle. Na cmentarzysku w Gulczewie pow. Wyszaków odkryto ślady paleniska w postaci intensywnie czarnej plamy, w obrębie której znajdowała się znaczna ilość węgla drzewnych oraz duże kawałki opalonego drewna. Układ ich wskazywał, że był to ruszt układany z bierwion. W środku znajdowały się kamienie tworzące nieckowate zagłębienie. Wymiary paleniska wynosiły $1,20 \times 1,50$ m. Spód paleniska był dość gęsto wykołkowany. Między kamieniami znajdowały się kości ludzkie osobnika w wieku młodocianym. Można przypuszczać, że było to miejsce palenia zwłok. Niewielki rozmiar obiektu, stosunkowo nieduża grubość warstwy spalenizny (35 cm) oraz fragmenty kości należące do jednego osobnika świadczyły, że obiekt używany był jednorazowo. Jest to jedyny archeologiczny ślad ciałopalenia, jaki odnaleziono na terenie Mazowsza i drugi znany mi w odniesieniu do cmentarzysk kultury pomorskiej. Z podobnym zjawiskiem mamy do czynienia na cmentarzysku w Sokołowicach pow. Kościan³³, gdzie odkryto wieniec kamienny o rozmiarach $1,60 \times 1,80$ m, otaczający mieszczącą się wewnątrz, grubą na 60 cm warstwę silnie przepalanej gliny, w której poza nielicznymi spalonymi kośćmi ludzkimi znaleziono jeszcze kilka fragmentów naczyń kultury pomorskiej i węgle drzewne; L. J. Łuka skłonny jest uznać to miejsce za ślad stosu.

Ciałopalenie musiało się odbywać przeważnie poza obrębem cmentarzysk, na co wskazują tak nieliczne ślady stosów. Być może odbywało się ono obok lub na terenie osady. Bardzo ciekawe dane odnoszące się do tego zagadnienia znane są z terenu Czechosłowacji³⁴. W pobliżu późnoknowiskiej osady w miejs-

³¹ J. Antoniewiczowa, *Groby...*, o. c., s. 127.

³² W. Antoniewicz, *Religia dawnych Słowian*, w: *Religie świata*, Warszawa 1957, s. 324.

³³ L. J. Łuka, *Cmentarzysko...* o. c., s. 133.

³⁴ J. Malicky, *Knovizky kultovní objekt v Lazovicích. Sborník práce k poctě 60 narozenina akademika Jana Filipa*, Praha 1960, s. 159 - 166.

cowości Lazovice odkryto ślady obiektu kultowego; składały się nań resztki konstrukcji palowej, przepalona ziemia ze szczątkami przepalonych kości ludzkich oraz duże kamienne palenisko. Przypuszcza się, że w miejscu tym odbywało się palenie zwłok oraz uroczystości stypy pogrzebowej.

Następnym etapem obrządku pogrzebowego uchwytnym i czytelnym dla nas było składanie kości do popielnic. Do przykrycia tych naczyń służyły specjalne pokrywy bądź misy. Jako popielnice służyły naczynia gliniane, niekiedy specjalnie wykonywane z myślą o ich funkcji rytualnej. Odnosi się to przede wszystkim do tzw. urn twarzowych i nawiązujących do nich form naczyń o dwustożkowych brzuścach z łagodnie zaokrąglonym załosem i wysoką szyją, zdobionych ornamentem kreskowym i nacięciami. Zwykle przykryte są one przykrywkami czapkowatymi. Na terenie Mazowsza urny twarzowe wystąpiły w Sokołowie pow. Włocławek, w Kamieniu Kotowym pow. Lipno oraz w Trojanowie-Sochaczewie. Jeden z okazów z Trojanowa był małych rozmiarów i stanowił jakby miniaturkę większej urny znajdującej się w tym samym grobie. Mała urna nie zawierała szczątków kostnych. Okazy z Mazowsza są stosunkowo ubogo zdobione, brak na nich rytów przedstawiających ozdoby, czy też przedstawień figuralnych. Wątki zdobnicze to kombinacje linii rytych, poziomych i ukośnych, układających się frędzlowato³⁵. Znacznie okazalej reprezentowana jest na naszym terenie druga grupa naczyń uznawanych również za grobowe naczynia rytualne, a nawiązujących formą do urn twarzowych³⁶. Ornamentyka ich jest znacznie bogatsza. Wydaje się, że z dużym prawdopodobieństwem można zaliczyć również do ceramiki o przeznaczeniu wyłącznie rytualnym grupę naczyń, bardzo słabo zachowujących się w podłożu, nie dających się wydobyć. Bardzo często zdarza się, że naczynie dobrze zachowane w ziemi przy wyjmowaniu rozpada się na drobne kawałki³⁷. Zwykle są to naczynia o czarnym zabarwieniu, bardzo starannie gładzonej powierzchni, zdobione bogato ornamentem rytym, kłutym, rzadziej plastycznym. Zazwyczaj ścianki ich są cienkie, a powierzchnia wewnętrzna znacznie mniej starannie wygładzana, niż zewnętrzna. Do grupy tej zaliczają się naczynia o na ogół wysokich szyjach, nisko umieszczonych na przyplaszczonych, wydętych brzuścach, bądź tak zwane naczynia gruszkowate oraz niektóre kubki. Charakterystyczny jest dla nich bardzo słaby stopień wypalenia. Była to bardzo efektowna ceramika, ale słaba i nietrwała. Wyraźnie odbija ona stanem zachowania od grupy naczyń o grubych ściankach z gliny dobrze wypalanej, które są znacznie trwalsze. Być może, iż

³⁵ H. Różańska, *Sprawozdanie...*, za lata 1959 - 60, o. c., tabl. XXXVI ryc. 1.

³⁶ R. Mikłaszewska, o. c., tabl. VI ryc. 2.; J. Antoniewiczowa, *Groby...*, o. c., s. 106, rys. 13a, b; H. Różańska, *Sprawozdanie...* za lata 1959 - 60, o. c.

³⁷ J. Antoniewiczowa, *Groby...* o. c., s. 128 - 129; B. Balcer, *Omentarzynsko...*, o. c., s. 115.

ta ostatnia grupa ceramiki nie miała charakteru wyłącznie obrzędowego. O słuszności tych przypuszczeń może rozstrzygnąć tylko porównanie ceramiki użytkowej z osad z ceramiką sepulkralną.

W popielnicach wraz ze spalonymi kośćmi znajdują się przepalone przedmioty metalowe, kościane i szklane. Są to ozdoby i przedmioty codziennego użytku. Zwyczaj palenia, łamania i niszczenia przedmiotów należących do zmarłego i wraz z nim składanych na stosie, a następnie w grobie, uważany jest za przejaw wierzeń animistycznych³⁸. Poprzez zniszczenie zewnętrznej powłoki przedmiotu wyzwalano jego duszę, która mogła podążyć za zmarłym i służyć mu w jego przyszłym życiu. Zapewne zwyczaj odbijania uch od popielnic i kubków spełniających rolę przystawek wiąże się również z wierzeniami animistycznymi³⁹. Przez odtłuczenie ucha eliminowano niejako naczynie z pospolitego użytku gospodarczego, oddawano je na wyłączne władanie zmarłemu. Do grobu wstawiano naczynia, towarzyszące popielnicom, tzn. przystawki. Są to najczęściej kubki, dzbanki i misy. Przystawki mogły być wstawiane do grobu jako naczynia, które były potrzebne zmarłemu w jego życiu pośmiertnym, bądź jako naczynia zawierające pożywienie, które dawano zmarłemu do grobu. Mogły one zresztą spełniać obie funkcje jednocześnie. Na Mazowszu liczba przystawek w grobach jest znaczna, większa niż w tym samym okresie na innych obszarach występowania kultury pomorskiej. W grobie nr 2 w Nowodworach — teren W. Warszawy na 13 popielnic przypada 15 przystawek, w grobie nr 4 w Gulczewie pow. Wyszaków na 4 popielnice — 5 przystawek, w Zbytkach w zbiorowym grobie popielnicowym na 12 popielnic — 12 przystawek. Jeszcze większa liczba przystawek występuje w grobach klozowych. Na jedną popielnicę przypadają tam 2 - 3 przystawki. Powszechnie przyjmuje się, że zwyczaj wstawiania przystawek do grobu kultura pomorska przejęła od kultury łużyckiej⁴⁰.

Pozostaje jeszcze rozważyć, rezultatem jakich wierzeń jest zabezpieczanie popielnicy poprzez skrzynię kamienną, obwarowanie, otaczanie grobów wieńcem kamieni itp. Być może jest to zabezpieczenie zmarłego przed wpływami zewnętrznymi i możliwością zniszczenia grobu przez działalność ludzką. Jednak głównym powodem tworzenia tych konstrukcji mogła być chęć odgrozdzenia zmarłego od żywych i uniemożliwienie mu swobodnego wyjścia poza obręb grobu⁴¹.

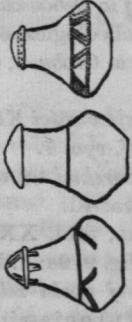
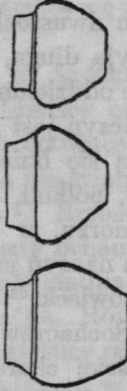

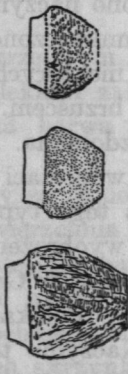
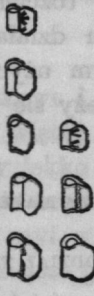
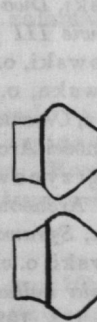

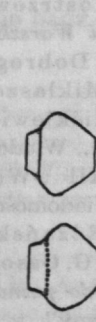
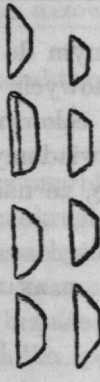
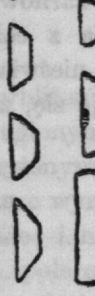
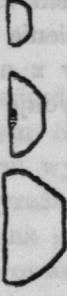
³⁸ W. Antoniewicz, *Religia...*, o. c., s. 324.

³⁹ B. Balcer, *Cmentarzysko...*, o. c., s. 110, ryc. 4, s. 109, ryc. 5, ryc. 10; J. Kostrzewski, *Cmentarzysko... Gołęcina...*, o. c., s. 70.

⁴⁰ W. Antoniewicz, *Archeologia Polski*, Warszawa 1929, s. 129; J. Kostrzewski, *O wzajemnych stosunkach kultury łużyckiej i kultury grobów skrzynkowych*, „*Slavia Occidentalis*”, t. 3 - 4, 1925, s. 32.

⁴¹ W. Antoniewicz, *Religia...*, o. c., s. 323.

TYPOLOGIA CERAMIKI KULTURY POMORSKIEJ NA MAZOWSZU

TYP 1		TYP 3C		TYP 7A	
2A		4A		7B	
2B		4B		7C	
2C		5		8A	
3A		6		8B	
3B				9A	
				9B	
				9C	

Zjawiskiem trudnym do zinterpretowania jest znajdowanie w obstawach grobu kamieni żarnowych i rozcieraczy⁴². Trudno powiedzieć, czy mamy tu do czynienia z celowym działaniem, będącym wynikiem określonych wierzeń, czy z nieświadomym użyciem kamienia żarnowego jako dobrego budulca. Wydaje się, że należy się tu liczyć z pierwszą możliwością.

E. ANALIZA MATERIAŁU CERAMICZNEGO

PODZIAŁ TYPCLOGICZNY

W całości materiału ceramicznego pochodzącego z cmentarzysk wyróżniono 9 podstawowych typów, a w obrębie każdego typu odmiany (por. ryc. 1 z pełnym zestawem wyróżnionych typów i odmian).

Typ 1

Do typu 1 zaliczono naczynia wysokie z brzuścem dwustożkowym, o największej wydętości umieszczonej w dolnej części. Szyja długa, lekko zwężająca się ku górze, u niektórych naczyń jest wyraźnie oddzielona od brzuśca, u innych zlewa się z brzuścem. Powierzchnia tych naczyń jest starannie gładzona i najczęściej zdobiona. Na ornament składają się linie ryte i klute w różnym układzie, w postaci zwisających festonów, półkoli, linii ukośnych bądź pionowych. Na tego typu naczyniach na Pomorzu, w Wielkopolsce, na Śląsku, występuje wyobrażenie twarzy. Barwa tych naczyń jest przeważnie czarna. Typ ten wystąpił w Golach pow. Mińsk Mazowiecki⁴³, Kłobukowie-Patru pow. Płock⁴⁴, Polakach pow. Siedlce⁴⁵, Sochaczewie-Trojanowie pow. Sochaczew⁴⁶. Naczynia te reprezentują najczęściej charakterystyczną formę dla kultury pomorskiej. Występują one w grobach skrzynkowych, skrzynkowych z obwarowaniem i obwarowanych na całym obszarze kultury pomorskiej⁴⁷. Prawie zawsze przykryte są przykrywami czapkowatymi

⁴² J. Kostrzewski, *Dwa cmentarzyska kultury pomorskiej w Dębówku Nowem w pow. wyrzyskim i Warszowie III pow. morski*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 12, 1933, s. 32, 49; T. Dobrogowski, o. c., s. 314; J. Antoniewiczowa, *Groby...*, o. c., s. 96, 101.

⁴³ R. Mikłaszewska, o. c., tabl. LVI ryc. 2.

⁴⁴ J. Miśkiewicz, *Cmentarzysko kultury pomorskiej w miejscowości Kłobukowo-Patru pow. Płock*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 24, 1957, s. 376, ryc. 7.

⁴⁵ T. Hildt-Węgrzynowicz, *Cmentarzysko kultury pomorskiej we wsi Polaki pow. Siedlce*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 27, 1961, s. 118, rys. 4d.

⁴⁶ H. Różańska, *Sprawozdanie... za lata 1959 - 60*, o. c., tabl. XXXVI ryc. 1, 3.

⁴⁷ Por. G. Ossowski, o. c., tabl. VIII fig. 12, tabl. XXV fig. 9, 9a; J. Kostrzewski, *Przyczynki do poznania kultury grobów skrzynkowych wczesnej epoki żelaza*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 1 i 2, 1920 - 1924, s. 112, ryc. 1; W. Antoniewicz, *Archeologia Polski*, o. c., tabl. XXXII ryc. 28; K. Tackenberg, *Die Frühgermanische Kultur in Schlesien*, „Altschlesien”, t. 1, 1922, tabl. XVIII ryc. 2; W. Hensel, *Cmentarzysko kultury grobów skrzynkowych w Jabłkowie w pow. wągrowieckim*, „Przegląd Archeologiczny”,

z zakładką. Uważa się je za naczynia o charakterze wybitnie rytualnym⁴⁸.

Typ 2

Do typu 2 zaliczono naczynia dwustożkowe i w przybliżeniu dwustożkowe o załomie brzuśca ostrym lub mniej czy więcej zaokrąglonym. Szyja u tego typu naczyń jest stożkowata, z niekiedy lekko rozchylonym wylewem, oddzielona wyraźnie od brzuśca. Podkreśla to często jeszcze wyraźne załamanie lub ornament umieszczony na przejściu szyi w brzusiec i na górnej części brzuśca. Powierzchnia zewnętrzna naczyń jest gładka, polerowana, niekiedy tylko schropowawony jest brzusiec. Wydzielono trzy odmiany tego typu.

Odmiana A. Długa szyja z na ogół nieznacznie rozchylonym wylewem. Ornament w tej grupie tworzą linie klute lub ryte poziome, motywy frędzlowate, połączenia zygzaków i jodełek. Przeważa barwa powierzchni czarna, jakkolwiek zdarzają się również naczynia brunatne, brunatno-czerwone i brunatno-szare.

Odmiana B. Krótka szyja i brzusiec o ostrzejszym załomie. W odmianie tej szyja od brzuśca oddzielona jest często lekkim załamaniem, poza tym występuje schropowacenie brzuśca. Przeważa barwa brunatna. Naczynia tej odmiany są nieornamentowane.

Odmiana C. Brzuśce naczyń tej odmiany są łagodnie zaokrąglone, oddzielone niekiedy ornamentem od szyjki. Powierzchnia w tej grupie naczyń jest przeważnie gładka, schropowacenie występuje bardzo rzadko. Barwa czarna i brunatna. Również ten typ zaliczyć należy do form charakterystycznych dla kultury pomorskiej i dość powszechnie występujących. Naczynia tego rodzaju odkryto w grobach skrzynkowych skrzynkowych z obwarowaniem i w grobach popielnicowych zbiorowych⁴⁹.

Typ 3

Do typu 3 zaliczono naczynia o brzuścu najczęściej dość ostro załamanym. Największa wydętość brzuśca przypada w połowie wysokości naczynia bądź powyżej. Przejście szyi w brzusiec podkreśla listwa, załamanie bądź ornament

t. 6, 1937, tabl. VX ryc. 4a, b, c; L. J. Łuka, *Kultura pomorska na Pomorzu Wschodnim*, t. 1, (w druku), tabl. XV, nr 2. XXVII d. LXIX 1b; A. Karpińska, *Nowo odkryty grób z urnami twarzowymi w Żelewie w pow. morskim na Pomorzu*; „Rocznik Muzeum Wielkopolskiego”, Poznań 1928, s. 9, ryc. 4c; H. Seger, *Cesichtsurnenkultur*, w: *Reallexikon der Vorgeschichte*, Berlin 1926, t. 4, tabl. 120 b.

⁴⁸ W. Antoniewicz, *Archeologia Polski*, o. c., s. 126.

⁴⁹ Por. B. Balcer, *Omentarzysto*, o. c., s. 110, 113, ryc. 10h; W. Antoniewicz, *Archeologia Polski*, o. c., tabl. XXXII ryc. 25; M. Gedl, J. Szwed, o. c., s. 63, tabl. Ic, s. 71, tabl. V f, s. 91, tabl. X d, i; T. Malinowski, o. c., s. 149, ryc. 12b; W. Łęga, *Grób skrzynkowy z Głubczyzna w powiecie złotowskim a stosunek kultury grobów skrzynkowych do kultury łużyckiej*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 16, 1948, tabl. V, ryc. 5; G. Ossowski, o. c., tabl. XXXVII, fig. 6.

dookolny. Powierzchnia w tej grupie naczyń jest przeważnie gładka. Wyróżniamy trzy odmiany tego typu.

Odmiana A. Szyja cylindryczna, dość długa, oddzielona od brzuśca listwą. Brzusiec ostro załamany. Barwa czarna, powierzchnia gładka.

Odmiana B. Szyja krótka, zwężająca się. Największa wydętość brzuśca przypada powyżej połowy wysokości naczynia. Barwa brunatna. Powierzchnia gładka.

Odmiana C. Brzusiec o łagodniejszym załomie niż w odmianach A i B. Największa wydętość przypada powyżej połowy wysokości naczynia. Szyja cylindryczna. Barwa brunatna bądź brunatno-czarna. W odmianie tej występują naczynia o powierzchni brzuśca szorstkiej, na szyjce zawsze gładzone.

Typ 3 występuje zarówno w grobach kultury grobów kloszowych, jak i w grobach kultury pomorskiej⁵⁰. Dotyczy to szczególnie odmiany C⁵¹.

Typ 4

Do typu tego zostały zaliczone naczynia, które posiadają zaokrąglony, mniej lub więcej wydęty brzusiec, oddzielony bardzo wyraźnie od cylindrycznej szyi z lekko rozchylonym wylewem. Wysokość szyi jest rozmaita. Dno równe, często wyraźnie zaznaczone. Na granicy szyi i brzuśca występuje ornament bądź załamanie. Naczynia należące do tego typu posiadają często chropowaty brzusiec, szyja natomiast jest z reguły bardzo starannie wygładzona, przez co wyraźnie odcina się od brzuśca. Wyróżniono dwie odmiany tego typu.

Odmiana A. Odznacza się krótką, cylindryczną szyją, największa wydętość brzuśca przypada w połowie wysokości naczynia lub trochę poniżej. W odmianie tej są naczynia o brzuścach chropowatych i gładkich. Ornament tworzą dookolne dołki. Niekiedy na granicy brzuśca i szyi znajduje się karbowana listwa, pod którą występują trzy symetrycznie rozmieszczone, poziomo przekłute uszka. W odmianie tej spotykamy również naczynia z załamaniami, pod którym zmieszczone są symetrycznie trzy pary płaskich guzków.

Odmiana B. Różni się od odmiany A kształtowaniem szyi, która jest krótko i słabo zaznaczona. Powierzchnie ścianek naczyń w tej grupie są gładkie. Na jednym okazie występuje ornament, który tworzą jakby przecinki biegnące dookoła naczynia, oddzielając słabo zaznaczoną szyję od brzuśca.

Naczynia typu 4 występują w grobach kloszowych i w grobach kultury pomorskiej. Dla tej ostatniej właściwe są w młodszej jej fazie⁵². Egzemplarze

⁵⁰ Por. M. Gedl, J. Szwed, o. c., s. 84, tabl. VIII d, s. 63, tabl. I 6; L. J. Łuka⁹ J. Gładykowska-Rzeczycka, o. c., tabl. VI, a, b.

⁵¹ W. Łęga, *Ziemia Chełmińska na przełomie epoki brązu i żelaza*, „Rocznik Grudziądzki”, t. 1, 1960, s. 240, ryc. 29b.

⁵² K. Tackenberg, *Neue schlesische Funde der frühgermanischen Zeit*, Wrocław 1922, tabl. IV 3; G. Ossowski, o. c., tabl. VI fig. 11; J. Kostrzewski, *Omeniarzysko... w Gołecinie...*, o. c., s. 37, ryc. 43 - 44; J. Kostrzewski, W. Chmielewski, K. Jażdże-

z chropowatą powierzchnią brzuśca, zdobione u nasady gładzonej szyi parami płaskich guzków, umieszczonych symetrycznie naokoło naczynia, uznawane są za typową formę dla kultury pomorskiej⁵³.

Typ 5

Do typu 5 należą naczynia, u których największa wydętość brzuśca przypada na $\frac{2}{3}$ wysokości naczynia. Przejście brzuśca w cylindryczną szyję podkreślone jest najczęściej ornamentem. Powierzchnia tych naczyń jest zwykle chropowata, bądź chropowata i obmazywana. Naczynia tego typu mają dużo cech charakterystycznych dla kultury grobów kloszowych, szczególnie w zakresie traktowania powierzchni i ornamentu. Występują one w grobach obydwu kultur⁵⁴.

Typ 6

Typ 6 reprezentują naczynia smukłe, o brzuścu jajowatym i mniej lub bardziej wyodrębnionej szyi z lekko rozchylonym wylewem. Egzemplarz z Rokicia pow. Płock jest starannie gładzony, na granicy brzuśca i szyi posiada ornament. Gładzoną powierzchnię posiada też naczynie z grobu nr 1 w Zbytkach — teren W. Warszawy, natomiast pozostałe trzy egzemplarze z Woli Szydłowieckiej pow. Łowicz⁵⁵ mają gładzone szyjki oraz górne partie brzuśców, dolne partie pokrywa chropowacenie. W typie tym najstarszą formę reprezentuje naczynie z Rokicia pow. Płock, najmłodszą naczynia z Woli Szydłowieckiej, z późnej fazy kultury pomorskiej. Typ 6 jest dość rzadki⁵⁶, występuje w grobach kultury pomorskiej i grobach kloszowych⁵⁷.

Typ 7. Dzbany.

Bardzo charakterystycznym typem ceramiki grobowej są dzbany. Kształty ich są różne. Najczęściej posiadają baniasty brzusec, wyraźnie oddzielony od cylindrycznej szyi. Krawędź wylewu zwykle jest rozchylona. Długość szyi w stosunku do brzuśca nie jest jednakowa u poszczególnych egzemplarzy. Również różna jest średnica brzuśców. Są więc one przysadziste i smuklejsze. U większości okazów brzuśce są dwustożkowe, o mniej lub bardziej ostrym

wski, *Pradzieje Polski*, Warszawa 1965, s. 233, ryc. 82, 2, 4; T. Węgrzynowicz, *Cmentarzysko w Sulbinach pow. Garwolin na ile stanowisk kloszowych z południowego Mazowsza*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 30, 1964, s. 143, ryc. 8a; L. J. Łuka, *Cmentarzysko...*, o. c., s. 102, rys. 8, s. 104, rys. 9.

⁵³ L. J. Łuka, *Cmentarzysko...*, o. c., s. 138.

⁵⁴ L. J. Łuka, J. Gładykowska-Rzeczycka, o. c., tabl. IV c.

⁵⁵ T. Węgrzynowicz, *Cmentarzysko z późnej fazy kultury pomorskiej we wsi Wola Szydłowiecka — Kolonia pow. Łowicz*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 29, 1963, s. 84, ryc. 2 9a - d.

⁵⁶ L. J. Łuka, *Nowe cmentarzyska...*, o. c.; A. Lipińska, *Cmentarzysko kultury pomorskiej w Chłapowie pow. Środa*, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, t. 5, 1954, s. 53, ryc. 11, 2.

⁵⁷ H. Różańska, *Sprawozdanie... za rok 1961*, o. c.,

załomie. Największa wydętość występuje na różnej wysokości naczynia. Ucha są różne, dość szerokie, wykonane z taśmy, nigdy nie wyniesione ponad brzeg naczynia. Sięgają dolną nasadą do granicy szyi i brzuśca. Na przejściu szyi i brzuśca występuje ornament bądź załamanie. Wyróżniono trzy odmiany dzbanów.

Odmiana A. Posiada brzusiec dwustożkowy, dość łagodnie zaokrąglony. Największa wydętość przypada na $1/3$ wysokości naczynia bądź w jego połowie. Szyja cylindryczna, wylew nieznacznie wychylony na zewnątrz. W tej grupie na granicy brzuśca i szyi występuje ornament kreskowy, linii rytych, jodełkowy i motywy frędzlowate. Barwa naczyń tej odmiany jest czarna i brunatna, a powierzchnia starannie gładzona.

Odmiana B. Charakterystyczny jest brzusiec mocno wydęty, spłaszczony, największa wydętość przypada w $1/2$ wysokości naczynia i przewyższa rozmiarami jego wysokość. Szyja od brzuśca często oddzielona załamaniem jest prosta bądź rozchylona kielichowato. Powierzchnie dzbanów tej odmiany są starannie gładzone i wyświecane, przeważa barwa czarna.

Odmiana C. Dzbany należące do tej odmiany są bardzo smukłe. Dna mają słabo wyodrębnione. Największa wydętość brzuśca przypada przy dnie i następnie przechodzi w długą cylindryczną szyję, która czasem przy samym wylewie rozchyła się kielichowato.

Oprócz tych form występują pojedyncze okazy nie dające się zakwalifikować do żadnej z wyżej opisanych odmian. Dzban z grobu nr 11 w Nowodworach — teren W. Warszawy posiada baniasty brzusiec oraz dość wysoką cylindryczną szyję. Taśmowe ucho wyjątkowo wzniesione jest ponad krawędź. Również dzbanek z grobu nr 7 z Gulczewa pow. Wyszaków nie nawiązuje do żadnych z wyżej opisanych form.

Typ 8. Kubki.

Do kubków zaliczono małe naczynka z uchem, często wystającym ponad krawędź naczynia. Wśród tych naczyń wydzielono dwie odmiany.

Odmiana A. Do tej grupy zaliczono kubki, których brzusiec jest w przybliżeniu dwustożkowy, o mniej lub bardziej zaokrąglonym załomie, z wyraźnie wyodrębnioną szyją. Na granicy brzuśca i szyi występuje często ornament w postaci linii rytych, klutych, motywów frędzelkowych bądź tylko załamań. Barwa czarna i brunatna, powierzchnia starannie gładzona, niekiedy wyświecana.

Odmiana B. Zaliczono tu pozostałe kubki, których brzusiec jest baniasty, szyja mniej lub bardziej wyodrębniona. Występujący niekiedy ornament jest podobny do ornamentu odmiany A.

Ogólnie można powiedzieć, że kubki mają formy analogiczne do dzbanów odmiany A i B, lecz różnią się od nich rozmiarami.

Zarówno dzbany, jak i kubki należą do naczyń bardzo często występujących

w grobach kultury pomorskiej i w grobach kloszowych. Spełniają one najczęściej rolę przystawek. Wyróżnione odmiany tak dzbanów, jak i kubków znajdują się na całym obszarze występowania kultury pomorskiej i kultury grobów kloszowych⁵⁸. Jednak w grobach kloszowych dzbany występują rzadko i spełniają tam rolę najczęściej popielnicy⁵⁹.

Typ 9. Misy.

Misy występują w każdym grobie, albo jako pokrywy popielnic, albo jako przystawki. Większość mis jest niezdobiona. U mis niezdobionych ornament przebiega w górnych ich partiach pod krawędzią. W jednym wypadku ornament pokrywa prawie całą powierzchnię naczynia. Tworzą go cztery poziome linie ryte, poprzecinane na skos i pionowo, w układzie nieregularnym. Poza tym występują misy z guzkami na krawędzi oraz z uszkami pod krawędzią. Wśród mis wyróżniono trzy odmiany.

Odmiana A. Stanowią ją misy z płaskim dnem i wgłębieniem pod krawędzią. Niekiedy na krawędzi występuje para małych guzków lub też pod krawędzią małe uszko.

Odmiana B. Do odmiany tej należą misy o prostych ściankach, mniej lub bardziej rozchylonych. Dna płaskie. Na krawędzi czasem występują dwa małe wyrostki.

Odmiana C. Odmianę tę stanowią misy półkuliste z płaskim dnem, o górnej partii lekko zachylającej się do wewnątrz. Czasem przy krawędzi umieszczone jest jedno lub dwa ucha obok siebie.

Na Mazowszu najliczniej reprezentowane są misy odmiany A, którą powszechnie uważa się za typową dla kultury pomorskiej⁶⁰. Ta odmiana mis występuje również w grobach kloszowych. Znacznie rzadziej występują misy odmiany B, które liczniejsze są w grobach kloszowych⁶¹ niż w grobach kultury

⁵⁸ E. Petersen, *Die frühgermanische kultur in Ostdeutschland und Polen*, Berlin 1929, tabl. 26, e, i, k, n; A. Kietlińska, R. Miłkaszewska, *Cmentarzysko grobów kloszowych we wsi Transbós pow. Mińsk Mazowiecki*, „Materiały Starożytne”, t. 9, 1963, tabl. XXII ryc. 11, tabl. XI ryc. 9, tabl. II ryc. 6, 9; J. Kostrzewski, *Cmentarzysko... w Gołecinie...*, o. c., tabl. III — 9; tenże, *Cmentarzysko grobów skrzynkowych i obwarowanych w Stężycy w pow. kartuskim na Pomorzu*, w: *Przyczynki do pradziejów Polski Zachodniej*, Poznań 1937, s. 30, ryc. 18; T. Malinowski, o. c., s. 150, ryc. 14b; M. Gądzikiewicz, *Wybrane zagadnienia z badań nad kulturą grobów kloszowych na Mazowszu*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 20, 1954, tabl. XXI typ. III 3; G. Ossowski, o. c., tabl. XI fig. 10, tabl. XVI fig. 18, tabl. XXVIII fig. 10.

⁵⁹ L. J. Łuka, *Cmentarzysko...*, o. c., s. 120, ryc. 30, s. 123; G. Ossowski, o. c., tabl. XXX fig. 12.

⁶⁰ L. J. Łuka, *Nowe cmentarzyska...*, o. c., s. 188; J. Kostrzewski, *Wielkopolska...*, o. c., s. 169.

⁶¹ A. Kietlińska, R. Miłkaszewska, o. c., tabl. XXII, ryc. 15, 16; B. Balcer, *Cmentarzysko...*, o. c., ryc. 11, 10d.

pomorskiej. Misy odmiany C reprezentują formę przejętą od kultury łużyckiej⁶².

Pokrywy popielnic.

Osobną grupę wyrobów ceramicznych stanowią pokrywy popielnic. Wyróżniamy wśród nich dwie zasadnicze grupy. Jedną z nich tworzą misy, a drugą pokrywy właściwe. Wśród mis spełniających funkcję pokryw spotykamy różne odmiany A i B oraz misy, które, jak się wydaje, spełniały wyłącznie funkcje pokryw. Mają one niezaznaczone prawie półkuliste dna (tabl. III ryc. 10, 11).

Wśród pokryw właściwych daje się zauważyć duża różnorodność form, szczególnie w zakresie ukształtowania główki. Są one półkuliste, stożkowate ze spłaszczonym wierzchołkiem, stożkowate z guzkiem cylindrycznym na wierzchołku, stożkowate z guzkiem wklęsłym. Szerokość krawędzi jest różna u poszczególnych okazów. Większość okazów to pokrywy wpuszczane, tylko trzy okazy z Woli Szydłowieckiej⁶³ reprezentują formy bez zakładek. Taka różnorodność form pokryw występuje i na innych terenach. Często na jednym cmentarzysku spotyka się kilka rodzajów pokryw⁶⁴.

Inne naczynia.

Obok typów naczyń bardzo często powtarzających się w zespołach grobowych sporadycznie występują formy, których pod żaden z omówionych typów nie da się podciągnąć. Przede wszystkim należy tu wymienić dwa naczynia: jedno z Kamienia Kotowego pow. Lipno (tabl. IV ryc. 11), drugie z Turzy Wilczej pow. Lipno (tabl. VIII ryc. 16), których forma jest prawie identyczna. Nie mają one odpowiedników w ceramice kultury pomorskiej i kultury grobów kloszowych. Wydaje się, że należą one do lokalnej odmiany; obydwa naczynia pochodzą z cmentarzysk odległych od siebie o ok. 3 km.

Do rzadkich znalezisk na terenie Mazowsza należą dwa naczynia pochodzące z cmentarzyska Zbytki — teren W. Warszawa. Są to naczynia jajowate, o gładzonych szyjach, z dwoma uchami umieszczonymi przeciwległe na górnej części brzuśca. Występują one na cmentarzyskach z wczesnego i środkowego okresu lateńskiego w Gołęczynie⁶⁵ i w Sokołowicach⁶⁶, a także na innych stanowiskach⁶⁷. Znane są one przede wszystkim z grobów popielnicowych oraz z

⁶² J. Kostrzewski, *Cmentarzysko... w Gołęczynie...*, o. c., s. 59.

⁶³ T. Węgrzynowicz, *Cmentarzysko... we wsi Wola Szydłowiecka*, o. c., s. 85, ryc. 5a - c.

⁶⁴ M. Gedl, J. Szwed, o. c., s. 63, tabl. Ic, s. 71, tabl. Va, b, c, e, f, s. 78, tabl. VI d, s. 84, tabl. IXa.

⁶⁵ J. Kostrzewski, *Cmentarzysko...*, o. c., s. 55 - 57.

⁶⁶ L. J. Łuka, *Nowe cmentarzyska...*, o. c., s. 106, ryc. 12, s. 117, ryc. 36, s. 238.

⁶⁷ Por. J. Kostrzewski, *Wielkopolska...*, o. c.; K. Tackenberg, o. c., ryc. 15 tabl. 5I i V 1.

grobow kloszowych. Ponadto występują one w grobach obwarowanych i skrzynkowych z obwarowaniem, co jest zjawiskiem wyjątkowym. Forma tych naczyń uważana jest za typową dla kultury łużyckiej i od niej przejęta przez kulturę pomorską.

Poza wyżej wymienionymi naczyniami nie zostały uwzględnione w analizie materiału formy kloszów. Dokładne omówienie i szeregowanie kloszów uznałam za niecelowe, gdyż reprezentują one wyłącznie typy wyróżnione i opisane przez M. Gądzikiewicza⁶⁸.

Ornamentyka naczyń.

Jak już wspomniano, spotyka się pewną liczbę naczyń ornamentowanych, pochodzących tak z grobów kultury pomorskiej, jak i z grobów kloszowych. Prawie z reguły ornament bywa umieszczany na górnej części naczynia, to jest na przejściu szyi w brzusiec, na górnym załamie brzuśca oraz na krawędzi. Przeglądając cały zasób form ornamentalnych możemy wyróżnić pewną liczbę grup ornamentacyjnych właściwych dla określonych typów naczyń.

Do pierwszej grupy ornamentacyjnej należą wątki zdobnicze wykonane techniką rycia, nakłuwania bądź żłobienia. Ornamenty wykonane różną techniką występują często na jednym i tym samym naczyniu w postaci poziomych linii dookolnych i zwisających od nich półkuli (tabl. I ryc. 4, 14; tabl. II ryc. 2) lub też ornamentu jodełkowego. Szczególnie pięknym ornamentem jodełkowym zdobione jest naczynie ze Zbytków⁶⁹. Najczęściej stosowano motyw frędzelkowy składający się z trzech, czterech, sześciu, dziewięciu kresek. Frędzelki odchodzą od pewnych punktów ornamentu dookolnego, który tworzy pojedyncze bądź podwójne żłobki. Czasem dodatkowo zaznaczone jest okrągłe wgłębienie, od którego opada w dół motyw ornamentacyjny (tabl. III ryc. 14). Często też motyw festonu ograniczony jest od góry i dołu poziomymi liniami. Wyżej opisanymi ornamentami zdobione są naczynia wyróżnione jako typ 1, 2A, 7A, 8A i 8B.

Znacznie rzadziej występuje zdobienie w postaci dołków bądź zaznaczonych kóleczek. Występuje ono zawsze na granicy brzuśca i szyi, podkreślając tę ostatnią. Ornamentem tym są zdobione naczynia typu 2A, 2C, 3B, 4A, 5 i 6.

Wszystkie dotąd opisane motywy ornamentacyjne występują zwykle na naczyniach o gładkiej powierzchni; wyjątkowo ornament dołkowy umieszczony jest na naczyniach o powierzchni chropowatej. Natomiast najczęściej spotykane zdobienie na naczyniach chropowatych stanowi ornament plastyczny. Nie jest on zresztą właściwy tylko naczyniom o powierzchni chropowatej, występuje również na naczyniach o powierzchni gładkiej.

⁶⁸ M. Gądzikiewicz, *Wybrane zagadnienia...*, o. c., s. 134 - 173.

⁶⁹ B. Balcer, *Cmentarzysko...*, o. c., s. 113, rys. 10h.

Tworzą go: dookolne listwy gładkie lub karbowane, guzki i przekłute uszka rozmieszczone symetrycznie naokoło naczynia. Ornamentem plastycznym zdobione są naczynia typu: 3C, 4, 5 i 9.

Również za motyw dekoracyjny należy uznać drobne chropowacenie powierzchni naczyń — różne od chropowacenia, które występuje na powierzchni kloszów i niektórych popielnic występujących w grobach kloszowych.

Pozostaje jeszcze do omówienia sposób dekorowania krawędzi za pomocą karbowania. Występuje ono w naszym materiale w ceramice grobowej rzadko: karbowaną krawędź mają przeważnie klosze, rzadziej popielnice.

Reasumując należy stwierdzić, że ornamentyka naczyń kultury pomorskiej na Mazowszu nie jest zbyt urozmaicona, zarówno w motywach, jak i technice wykonania. Przeważają naczynia o powierzchniach gładkich, wyświeconych, pozbawionych motywów zdobniczych.

Funkcja naczyń w grobach.

W ceramice grobowej wyróżniamy cztery rodzaje wyrobów ceramicznych, biorąc pod uwagę ich funkcje. Są to: popielnice, pokrywy przykrywające popielnice, naczynia towarzyszące popielnicom w grobie, czyli przystawki, oraz naczynia pełniące funkcję osłony popielnicy. Funkcję popielnic pełnią naczynia typu 1, 2, 3, 4, 5, 6. Wyjątkowo tylko tę rolę spełniała miseczka, jak to miało miejsce w grobie nr 8 w Więclawicach pow. Płock.

Popielnice przykrywane były zwykle pokrywami, wśród których zostały wyróżnione dwie grupy. Jedną z nich tworzą misy, a drugą pokrywy właściwe. Pokrywami właściwymi nakrywane były naczynia typu 1, 2, 3A, w jednym wypadku naczynie typu 6. Pozostałe typy naczyń spełniające funkcję popielnic nakrywane były miskami, z tym że niektóre popielnice należące do typu 2 były również nakrywane misami.

Funkcję przystawek pełnią dzbany, kubki, miski oraz inne niewielkie naczynka. Bardzo interesująca forma przystawki wystąpiła w grobie nr II w Nowodworach⁷⁰; stanowiła ją miseczka na trzech nóżkach. Dno jej było okrągłe, krawędź lekko zagięta ku wnętrzu. Prawie analogiczny okaz miseczki pochodzi z grobu skrzynkowego z Gogolewa pow. Kwidzynie⁷¹. Kubki często wstawiano do miseczek⁷² i w takim wypadku uważa się, że miseczki pełniły rolę podstawek⁷³. Wydaje się, że fakt znajdowania kubka w miseczce świadczy tylko o braku miejsca na postawienie go obok popielnicy, a nie o tym, że

⁷⁰ J. Antoniewiczowa, *Groby...*, o. c., s. 114, ryc. 26a.

⁷¹ H. Conwentz, *Neue Funde aus der jungeren Stein-der alteren Bronze — und der Hallstattzeit in Westpreussen*, „Zeitschrift für Ethnologie”, 1891, s. 45.

⁷² Gulczewo pow. Wyszaków, grób nr 4. Nowodwory, teren W. Warszawy, grób nr 2. Zbytki, teren W. Warszawa, grób nr 3.

⁷³ J. Antoniewiczowa, *Groby...*, o. c., s. 137; S. Nosek, *Kultura grobów skrzynkowych i podkloszowych w Polsce południowo-zachodniej*, Kraków 1946, s. 14.

pewna grupa miseczek czy misek spełniała rolę podstawek. Jak już powiedziano w innym miejscu, przystawki mogły być wstawiane do grobu jako naczynia potrzebne zmarłemu w jego życiu pośmiertnym bądź jako naczynia zawierające pokarm.

Pozostaje jeszcze do omówienia czwarta grupa naczyń, tj. naczyń spełniających rolę osłony popielnicy, kloszy. Stanowią je duże szerokootworowe grubościennie naczynia o powierzchni chropowatej; przykrywają one zwykle popielnicę oraz naczynia jej towarzyszące. W wypadku gdy średnica otworu klosza jest niezbyt duża, przystawki znajdują się na zewnątrz klosza (np. grób nr 7 w Gulczewie pow. Wyszaków).

Ceramika o charakterze rytualnym i ceramika użytkowa.

Funkcję popielnic pełniły naczynia należące do prawie wszystkich wyróżnionych typów, ale tylko niektóre formy były wykonywane w celach ściśle sepulkralnych. Naczyniami o charakterze wybitnie rytualnym były urny twarzowe oraz smukłe popielnice z długą szyją, wyróżnione w opracowywanym materiale jako typ 1. Z przeznaczeniem obrzędowym wykonywane były również pokrywy. Jak już wspomniano przy omawianiu obrządku pogrzebowego, na cmentarzyskach wystąpiła pewna grupa ceramiki bardzo źle zachowująca się w podłożu. Naczynia te również mogły być produkowane dla celów grobowych. Niektóre z popielnic w grobie nr II w Nowodworach w trakcie eksploracji rozsypywały się na drobne fragmenty, nie dające się zrekonstruować. W przełomie miały barwę czerwoną i charakteryzowały się słabym wypaleniem. Wszystkie tu odkryte źle zachowane popielnice miały barwę czarną, powierzchnię starannie gładzoną, część z nich przykryta była pokrywkami czapkowatymi. Na popielnicy nr VII, jak można sądzić z kilku zachowanych fragmentów, wystąpił rysunek napierśnika. O formie tych popielnic nie można nic powiedzieć, gdyż znaczny stopień ich zniszczenia nie pozwolił na rekonstrukcję nawet fragmentów⁷⁴.

Na cmentarzysku w Zbytkach wystąpiła również grupa ceramiki, która bardzo słabo zachowała się w podłożu i nie dała się wydobyć. Przy poruszeniu rozsypywała się na drobne fragmenty. Do omawianej grupy należały naczynia o wysokich szyjach i przyplaszczonych mocno wydętych brzuścach, a więc należących do naczyń typu 1. Analogiczne zjawisko zaobserwowano przy eksploracji grobu nr 4 w Gulczewie pow. Wyszaków. Dwie popielnice należące do typu 1 przykryte pokrywkami czapkowatymi przy dotknięciu rozsypały się. W przełomie ceramika ta, tak jak nowodworska, była czerwona.

Obok tej grupy ceramiki w grobach występują okazy o mocnych, dobrze wypalonych ściankach. Jak wynika z obserwacji poczynionych na wyżej wymienionych stanowiskach, jest to ceramika przeważnie o barwie czerwono-

⁷⁴ J. Antoniewiczowa, *Groby...*, o. c., s. 110 i dalsze.

szarej bądź brązowej o różnych odcieniach. Powierzchnia zewnętrzna potraktowana jest z mniejszą starannością, niż w grupie pierwszej, za to powierzchnia wewnętrzna jest zawsze starannie wygładzona. Ścianki naczyń należących do drugiej grupy są zwykle grube. Odnośnie naczyń należących do grupy pierwszej można stwierdzić, że przy wyrobie ich znacznie mniej poświęcono uwagi zabiegom mającym na celu zapewnienie trwałości naczynia, a więc tym, które miały uczynić je efektywnym. Stąd to staranne wykańczanie powierzchni, gładzenie i zdobienie ornamentem. Jak dalece ważny miał być wygląd naczynia przeznaczonego na popielnicę świadczyć mogą naczynia, w których zadbano o to, by ornament na popielnicy i nakrywającej ją pokrywie tworzył jedną harmonijną całość. Z terenu Mazowsza przykładem może być popielnica z grobu nr 1 z cmentarzyska w Golach pow. Grodzisk Mazowiecki⁷⁵ oraz popielnica nr IV z grobu nr II w Nowodworach⁷⁶.

Z terenu macierzystego kultury pomorskiej przykładów takich jest znacznie więcej. Szereg popielnic z cmentarzyska w Starych Polaszkach pow. Kościerzyna⁷⁷ ma bogaty wystrój, a pokrywy nakrywające je mają ten sam element ornamentu, tak że całość tworzy bardzo efektowną i harmonijną kompozycję. Wydaje się, że naczynia te wykonywane były dla z góry określonego celu, jakim było pomieszczenie dla prochów zmarłego. Bardzo interesującego sprostowania dokonał W. La Baume odnośnie popielnic twarzowych z terenu Pomorza⁷⁸. Zwrócił on uwagę na to, że pewne urny twarzowe zdradzają znaczne podobieństwo między sobą. Wyróżnił kilka grup takich naczyń i okazało się, że naczynia tej samej grupy pochodzą z miejscowości oddalonych od siebie około 7 km. Naczynia więc jednej grupy, według W. La Bauma, były dziełem jednej i tej samej osoby, która wykonywała popielnice na zamówienie, nie starając się nawet traktować poszczególne okazy indywidualnie.

Ceramika z drugiej grupy była wykonywana z przeznaczeniem użytkowym i tylko w razie potrzeby używana do celów rytualnych. To samo tyczy mis odmiany A i B, które czasami przykrywały popielnice. Również naczynia pełniące funkcję przystawek były naczyniami normalnie użytkowanymi, a wkładanymi do grobu w razie potrzeby. Dzbany, kubki, misy — a więc naczynia, które najczęściej spełniały funkcję przystawek — na ogół dobrze zachowują się w podłożu i łatwo dają się wyeksplorować. Dotyczy to również naczyń pełniących funkcję osłony popielnicy, które były raczej naczyniami typu użytkowego, pełniąc na codzień rolę naczyń o charakterze zasobowym.

Jak zaobserwowano, w grobach kloszowych nie występuje ceramika

⁷⁵ R. Mikłaszewska, o. c., tabl. LVI ryc. 2.

⁷⁶ J. Antoniewiczowa, *Groby...*, o. c., s. 106, ryc. 13.

⁷⁷ M. Gedl, J. Szwed, o. c., s. 71, tabl. V, s. 78, tabl. VI.

⁷⁸ W. La Baume, *Gestaltung und Bedeutung der Gesichtsdarstellung bei den hallstattlichen Gesichtsurnen des nördlichen Kreises*, „Kölner Jahrbuch”, t. 2, 1956, s. 102 - 132.

należąca do grupy pierwszej — ceramika grobów kloszowych jest dobrze wypalana o mocnych ściankach, na ogół daje się łatwo wyeksplorować. Zachowane fragmenty są mocne, nie rozsypują się przy ich poruszeniu. Tyczą to również naczyń występujących w grobach kultury pomorskiej, reprezentujących typy właściwe kulturze grobów kloszowych. Wydaje się, że w świetle tego, co powiedziano wyżej, można z dużym prawdopodobieństwem stwierdzić, że zwyczaj wykonywania pewnej grupy ceramiki wyłącznie do celów rytualnych był właściwy kulturze pomorskiej, a obcy kulturze grobów kloszowych.

Analiza materiału, jak już wspomniano wyżej, obejmuje ceramikę pochodzącą zarówno z grobów charakterystycznych dla kultury pomorskiej, jak i współwystępujących z nimi grobów kloszowych.

Formy charakterystyczne wyłącznie dla kultury pomorskiej.

Do form występujących wyłącznie w grobach kultury pomorskiej zaliczyć należy naczynia typów: 1, 2A, 2B, 3A, 3B, 4A, 4E, 6, 7, i 8A. Poza tym w grobach typu kloszowego nigdy nie występują pokrywki czapkowate. Ta forma nakrywania popielnicy jest właściwa wyłącznie kulturze pomorskiej.

Formy charakterystyczne wyłącznie dla kultury grobów kloszowych.

Jedyną formą charakterystyczną wyłącznie dla kultury grobów kloszowych, a jednocześnie nie objętą naszym opracowaniem typologicznym, są duże naczynia typu kloszowego (tzw. klosze). Pozostałe typy naczyń występują również w grobach kultury pomorskiej z tym, że w grobach skrzynkowych, a więc w najstarszej formie grobu właściwej tej kulturze, form które występują w grobach kloszowych prawie brak. Pojawiają się one w grobach skrzynkowych z obwarowaniem, obwarowanych i popielnicowych. Zjawiska te ilustruje tabela 1.

Tabela 1

ZWIĄZKI POSZCZEGÓLNYCH TYPÓW CERAMIKI
Z RÓŻNYMI TYPMI GROBÓW

Typy naczyń Forma grobu	1		2			3			4		5	6			7			8			9		
	A	B	C	A	B	C	A	B			A	B	C	A	B	C	A	B	A	B	C		
Skrzynkowy	+	+	+	-	+	+	-	+	-	-	-	+	+	+	+	-	+	+	-	+	+	-	
Skrzynkowy z obwarowaniem	+	-	-	+	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	+		
Obwarowany	+	+	+	-	-	-	+	+	+	+	+	-	-	-	+	+	+	+	+	+	-		
Popielnicowy	-	+	-	-	-	-	+	-	+	-	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	+		
Kloszowy	-	-	-	-	-	-	+	+	-	+	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+		

Formy naczyń wspólne dla obu kultur mają swe analogie w materiale z cmentarzysk kultury grobów kloszowych. Są one właściwe kulturze grobów kloszowych, przejęte na skutek bliskiego współistnienia przez kulturę po-

morską. Wyjątek stanowią misy z wgłębieniem pod krawędzią, które zostały przyjęte dość powszechnie przez kulturę grobów kloszowych od kultury pomorskiej oraz misy półkuliste o górnej partii lekko zachylającej się od zewnątrz, który to typ właściwy jest kulturze łużyckiej. Uwagi powyższe dotyczą wyłącznie materiałów pochodzących z cmentarzysk mieszanych pomorsko-kloszowych występujących na terenie Mazowsza.

ANALIZA PRZEDMIOTÓW WCHODZĄCYCH W SKŁAD WYPOSAŻENIA GROBOWEGO
(OZDOBY, PRZEDMIOTY TOALETOWE, NARZĘDZIA PRACY)

Przechodząc do omówienia pozostałego wyposażenia grobowego, jakie stanowiły dary grobowe w postaci ozdób, przedmiotów toaletowych oraz narzędzi pracy należy stwierdzić na wstępie, że reprezentowane są one bardzo nielicznie. Na 15 stanowisk badanych systematycznie bądź drogą badań ratowniczych — wystąpiło 40 przedmiotów, które stanowiły dary grobowe. Były to wyroby z brązu, żelaza, kości oraz gliny.

Ozdoby

Najliczniej wśród ozdób reprezentowane są szpile, jest ich 10. Szpile z łabędzią szyjką są najliczniejsze; wśród nich są okazy z brązu i żelaza. Poza tym występują szpile kościane, które stanowią unikalne okazy wśród ozdób kultury pomorskiej i kultury grobów kloszowych.

Najpospolitszy typ szpili z łabędzią szyjką, z główką rozklepaną i zwiniętą w uszko reprezentują dwa okazy wykonane z brązu (cmentarzysko w Zbytkach i Trojanowie-Sochaczewie)⁷⁹. Szpile takie pospolicie występują już od okresu H. C., okazy z główką zwiniętą w uszko pochodzą z młodszego fazy tego okresu⁸⁰ i spotykane są w grobach kultury łużyckiej i pomorskiej⁸¹. Inny typ z łabędzią szyjką przedstawia szpila żelazna z główką w kształcie tarczki wklęsłej, która wystąpiła w grobie nr II w Nowodworach. Trzpień wykonany jest z drutu żelaznego powleczonego brązem. Tarczka jest lekko wklęsła i posiada zgrubiały brzeg. Powleczone jest z obu stron blaszką brązową. Szpile tego typu są bardzo charakterystyczne dla kultury pomorskiej⁸² i znane z wielu cmentarzysk tej kultury⁸³. Najbliższą analogię do okazu z Nowodworów przedstawiają szpile tarczowate z tarczką powleconą cienką blaszką brązową, znane z Siedlimowa pow. Strzelin i Starego Tomysła pow. Nowy Tomyśl⁸⁴. Również w gro-

⁷⁹ B. Balcer, *Cmentarzysko...*, o. c., s. 109, ryc. 6a; H. Różańska, *Sprawozdanie... za lata 1959 - 60*, o. c., tabl. XXXVIII ryc. 4.

⁸⁰ J. Kostrzewski, *Wielkopolska...*, o. c., s. 138.

⁸¹ Ibidem, s. 114; W. Łęga, *Ziemia Chełmińska...*, o. c., s. 237, ryc. 27.

⁸² J. Antoniewiczowa, *Groby...*, o. c., s. 118, ryc. 32a.

⁸³ G. Ossowski, o. c., tabl. XXVIII fig. 15, tabl. XXXI fig. 6; W. La Baume, *Urgeschichte der Ostgermanen*, Gdańsk 1934, s. 66. tabl. 31 j; A. Łuka, *Cmentarzysko...*, o. c., s. 346; E. Petersen, o. c., s. 104 i 163 - 164.

⁸⁴ J. Kostrzewski, *Wielkopolska...*, o. c.

bie nr II w Nowodworach wystąpiła szpila z łabędzią szyjką, z główką w kształcie ptasiej głowy bardzo wyraźnie wymodelowanej⁸⁵. Jest to okaz bardzo rzadki. Analogiczna szpila została znaleziona w Gościeradzu pow. Bydgoszcz⁸⁶.

Szpila gościeradzka wykonana jest jednak z żelaza i posiada większe rozmiary. Szpila brązowa z łabędzią szyjką, z główką w kształcie zębatej tarczki i miseczkowatym wgłębieniem wystąpiła w grobie z obwarowaniem na cmentarzysku w Trojanowie-Sochaczewie⁸⁷. Analogiczną formę ma szpila znaleziona na cmentarzysku kultury pomorskiej i kultury grobów kloszowych w Błoniu pow. Sandomierz⁸⁸. Pozostałe dwie szpile brązowe z cmentarzyska w Zbytkach i żelazna z grobu nr II w Nowodworach były tak przepalane w ogniu, że kształt ich jest niemożliwy do określenia.

Szpile kościane wystąpiły w trzech egzemplarzach. Dwa pochodzą z cmentarzyska w Sinołęce pow. Węgrów, trzeci z cmentarzyska w Gulczewie pow. Wyszaków. Szpile sinołęckie pochodzą z grobu skrzynkowego i stanowią egzemplarze unikalne. Szpila z główką pieczętkowatą miała długość około 20 cm. Powierzchnia trzonka była bardzo dobrze wygładzona; średnica jego wynosiła 1,2 cm, główka była w przybliżeniu okrągła, zdobiona wyciętymi dwoma karami. J. Antoniewiczowa⁸⁹ uważa, że prototypu dla tej szpili należy szukać wśród szpil brązowych z główką pieczętkowatą, które we wczesnej i środkowej epoce brązu przeszły z Italii i Szwajcarii do grobów kurhanowych południowych Niemiec, Moraw i Czech, i są typem dość częstym w starszym okresie kultury łużyckiej. Typ ten przetrwał aż do okresu żelaza w kulturze łużyckiej i w kręgu halsztackim. Na naszych ziemiach typ ten jest bardzo rzadki, lecz formy jego mogły służyć za wzór wyrobom rodzimym.

Inny typ reprezentuje szpila kościana z główką z wrębem i zgrubiałą, przekłutą szyjką. Główka utworzona jest z sześciu zaokrąglonych wrębów i z szczytowej, również zaokrąglonej tarczki, długość główki wynosi 2 cm. Szyjka rozszerza się, w miejscu najszerszym jest przekłuta, następnie zwężając się przechodzi w trzpień, który również był zdobiony karami. Szpila ta reprezentuje typ mieszany — szpili łużyckiej z poprzecznie karbowaną główką z szpilą ze zgrubiałą i przekłutą szyjką, który to typ pojawia się w różnych okresach czasu na różnych terenach, a początek swój wziął z Cypru, skąd został przejęty przez kulturę unietycką⁹⁰. Wydaje się, że znacznie bliższą analogię do tej szpili stanowi szpila wrzecionowata z po-

⁸⁵ J. Antoniewiczowa, *Groby...*, o. c., s. 103, ryc. 10.

⁸⁶ G. Ossowski, o. c., tybl. IX fig. 7.

⁸⁷ H. Różańska, *Sprawozdanie... za lata 1959 - 60...*, o. c., tabl. XXXVIII ryc. 6.

⁸⁸ R. Jamka, *Cmentarzysko wczesnolateńskie w Błoniu w pow. sandomierskim*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 4, 1932, s. 229, 231, ryc. 11.

⁸⁹ J. Antoniewiczowa, *Znaleziska z Sinołeki...*, o. c., s. 326 - 327, ryc. 8.

⁹⁰ Ibidem, s. 327 - 329, ryc. 9.

przecnie żeberkowaną główką, z Trąbek Wielkich, publikowana przez G. Ossowskiego⁹¹. Z trzeciej szpili kościanej, którą odkryto na cmentarzysku w Gulczewie pow. Wyszaków, zachowała się tylko główka. Ma ona kształt odwróconego stożka ściśniętego z półkuliście zaokrągloną górną podstawą oraz krótką szyjką cylindryczną. Jak dotąd jest ona jedynym tego rodzaju okazem i analogii nawet dalszych dotąd nie ma.

Ozdoby kościane występowały dotąd niezmiernie rzadko, tak w inwentarzu kultury pomorskiej, jak i kultury łużyckiej. Odkryte ostatnio dwa egzemplarze ozdób kościanych w Gulczewie (oprócz szpili wystąpiła jeszcze zawieszka kościana) oraz jeden egzemplarz bardzo pięknie wykonanego paciorka kościanego na cmentarzysku w Wymysłowie pow. Gostyń świadczy, że ozdoby kościane wcale nie były rzadkością⁹². Fakt rzadkiego ich występowania może być spowodowany, tak zniszczeniem ich w ogniu w czasie obrządku ciałaopalenia, jak i następstwem nieogłędnego preparowania zawartości popielnic.

Fibule

Fibule wystąpiły w trzech egzemplarzach. Są to dwie fibule typu Certosa z cmentarzyska w Nowodworach⁹³ oraz fibula krzyżowa z cmentarzyska w Sinołęce pow. Węgrów⁹⁴.

Fibula z grobu nr II w Nowodworach zachowała się we fragmentach. Posiada długą sprężynkę złożoną z 15 zwojów owiniętych na osi żelaznej, zakończonej prawdopodobnie z obu stron guzkami. Kabłąk o przekroju półkolistym przechodził w nóżkę zaopatrzoną w wydłużoną o karbowanych krawędziach pochewkę, w której przechował się ułamek szpili. Nóżka lekko zagięta do góry zakończona jest guzkiem w kształcie spłaszczonego stożka. Fibula ta należy do typu zapinek dwuczłonowych kuszowatych. Okazy

⁹¹ G. Ossowski, o. c., tabl. XX fig. 13.

⁹² L. J. Łuka, *Nowe cmentarzyska...*, o. c., s. 172, tabl. XIX ryc. 5. Również na cmentarzyskach kultury grobów kloszowych coraz częściej odkrywa się w inwentarzu grobów ozdoby i wyroby kościane. Na cmentarzysku w Transborze wystąpiły dwa paciorki, fragment nieokreślonego przedmiotu kościanego, pięknie zdobionego, okładzina kościana (A. Kietlińska, R. Mikłaszewska, o. c., tabl. V ryc. 17, 18, tabl. II ryc. 6, tabl. IX ryc. 10). Na cmentarzysku w Miedzeszynie w grobie nr 2 wraz z misą reprezentującą formę z wgłębieniem pod krawędzią, wystąpiła szpila kościana z przekłutą główką (R. Mikłaszewska-Balcer, *Cmentarzysko kultury łużyckiej w Warszawie — Miedzeszynie*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 30, s. 356, ryc. 4a). Szpila z Miedzeszyna stanowi bardzo wczesny typ, charakterystyczny dla kultury unietyckiej. Obecność jej w zespole grobowym datowanym na okres halsztacki D świadczy o bardzo długotrwałych tradycjach w zakresie niektórych form ozdób. W świetle tego odkrycia uwagi J. Antoniewiczowej dot. odżywiania pewnych form zupełnie niespodziewanie po bardzo długim czasie należy uznać za jak najszluszniejsze (J. Antoniewiczowa, *Groby...*, o. c., s. 328 - 329).

⁹³ J. Antoniewiczowa, *Groby...*, o. c., s. 103, ryc. 10, s. 121, ryc. 35.

⁹⁴ J. Antoniewiczowa, *Znaleziska z Sinołęki...* o. c., s. 321, ryc. 7.

analogiczne stanowią fibula z Chojna pow. Rawicz i z Redoszewa pow. Puck⁹⁵. Ten typ fibuli chronologicznie odnosi się do końca okresu halszackiego i początku fazy wczesnolateńskiej⁹⁶. Fibula pochodząca z grobu nr III w Nowodworach wykonana była z żelaza i platerowana brązem. Posiada ona kuszowatą sprężynkę o konstrukcji złożonej z 15 zwojów, owiniętych na osi zakończonej z obu stron spłaszczonymi guzkami oraz cięciwą dolną. Gruby wałkowaty kabłąk silnie łukowato wygięty, w środku zgrubiały, przechodzi w nóżkę opatrzoną pochewką na szpile. Nóżka zakończona jest guzem w kształcie szpulki, której górna część posiada miseczkowate wgłębienie. Kabłąk przy nóżce i główce zdobiony jest grupami kresek. Analogiczny okaz fibuli wystąpił w Grabonogu pow. Gostyń⁹⁷. Ten typ fibul uważany jest za wyrób południowoniemiecki⁹⁸. Okaz z Nowodworów ze względu na oryginalną technikę wykonania (platerowanie brązem), właściwą przemysłowi kultury pomorskiej, może stanowić miejscowe naśladownictwo okazów południowoniemieckich⁹⁹.

Fibula z Sinołeki reprezentuje typ fibuli krzyżowej, nawiązującej formą do fibul z Kurnatowic¹⁰⁰ oraz fibuli z Tłukomy¹⁰¹, ale różni się od nich częściowo kształtem i techniką wykonania. Fibula z Tłukomy posiada dwie pary miseczkowatych tarczki żelaznych nierównej wielkości, przynitowanych do krzyżowej podstawy, do której też przyczepiona jest szpila i pochewka. Miseczkowate tarczki wyłożone były złotą blachą. W okazie sinołeckim nity i krzyżową podstawę zastąpiono odlewem, a płaskie tarczki zastępują wypukłe guzy odlewane razem z kabłąkiem. J. Antoniewiczowa¹⁰² uważa fibulę sinołecką za późniejszą odmianę fibuli typu krzyżowego reprezentowanego przez fibulę z Kurnatowic i Tłukomy, i datuje ją na lata 550 - 500 p.n.e.

Kółka żelazne i brązowe

Kółka żelazne i brązowe stanowiły prawdopodobnie część wisiorów. Są one różnej średnicy. Często występują łącznie po kilka sztuk razem. Z grobu nr II w Nowodworach pochodzi wisior składający się z czterech zamkniętych płaskich kóelek brązowych, z których trzy przeciągnięte są przez czwarte takiej samej wielkości. Średnica kóelek wynosi 2 - 2,2 cm¹⁰³. W grobie skrzyn-

⁹⁵ J. Rosen-Przeworska, *Zabytki okresu wczesnolateńskiego na ziemiach Polski*, „Światowit”, t. 18, 1947, s. 16, tabl. I.

⁹⁶ Ibidem, s. 49.

⁹⁷ Ibidem, s. 46, tabl. I, rys. 8.

⁹⁸ J. Kostrzewski, *Les fibules du type de Certosa en Pologne*. Księga pamiątkowa ku czci prof. Grojanowic-Kramberga, Zagreb 1925 - 1926, s. 513 i nast.

⁹⁹ J. Antoniewiczowa, *Groby...*, o. c., s. 145.

¹⁰⁰ J. Kostrzewski, *Fibula żelazna z Kurnatowic w pow. międzychodzkiem*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 1, 1919, s. 123 i nast.

¹⁰¹ Ibidem, s. 126.

¹⁰² J. Antoniewiczowa, *Znaleziska z Sinołeki...*, o. c., s. 323 - 324.

¹⁰³ J. Antoniewiczowa, *Groby...*, o. c., s. 103, ryc. 10.

kowym w Ciepieniu pow. Rypin wystąpił prawdopodobnie fragment wisiorka składający się z trzech żelaznych kółek połączonych brązowym drutem. Pojedyncze kółko żelazne pochodzi z grobu nr 3 z cmentarzyska w Zbytkach oraz z Trojanowa-Sochaczewa¹⁰⁴. Wisiorki w postaci kółek żelaznych czy brązowych przedstawiają typ ozdób znany w kulturze pomorskiej i kulturze grobów kloszowych¹⁰⁵. Oprócz wyżej już omówionych kółek żelaznych i brązowych występują jeszcze drobne kółeczka, fragmenty spiral wykonane z cienkiego drutu brązowego, stanowiące fragmenty ozdób. W grobie nr 1 w Zbytkach wystąpiły trzy stopione ze sobą kółka z drutu brązowego, jedno pojedyncze kółko oraz kółko z nanizanym paciorkiem z białego szkliwa, który uległ zniekształceniu na skutek działania ognia. Poza tym w grobie nr 3 wystąpiły dwa dalsze kółeczka. Kilka fragmentów kółeczek brązowych odkryto też w grobie nr I w Nowodworach.

Wisiorki gruszkowate

Wisiorki gruszkowate w liczbie dwóch wystąpiły w grobie nr 3 w Zbytkach. Jeden z nich jest uszkodzony, drugi zachowany w całości¹⁰⁶. Oba egzemplarze są puste w środku. W kuleczkowatej części wisiorków znajdują się po dwa otworki. Wskazują one na to, że wisiorki zostały wykonane przez odlanie sposobem na wosk tracony. Wisiorki te są ozdobami bardzo charakterystycznymi dla kultury pomorskiej. Znane są np. w skarbie odkrytym w Starym Bojanowie pow. Kościan¹⁰⁷ oraz w skarbie pochodzącym z Mrowina pow. Poznań¹⁰⁸. Na cmentarzysku w Polesiu Kościelnym w grobie nr 3 wystąpiło 20 stopionych brązowych wisiorków gruszkowatych¹⁰⁹.

Wisiorek kościany w kształcie nieforemnej elipsy o wymiarach $1,5 \times 2$ cm z otworem okrągłym o średnicy 0,8 cm wystąpił w grobie nr 7 w Gulczewie pow. Wyszków. Analogii dla tej ozdoby nie znaleziono.

Z innych ozdób wymienić należy mocno przepalone fragmenty bransolety, które wystąpiły w grobie nr 3 w Zbytkach¹¹⁰. Była to prawdopodobnie spiralna bransoleta o przekroju łukowatym i lekko wypukłej stronie zewnętrznej, zdobionej rytymi liniami ułożonymi na kształt jodełki. Analogie do tego

¹⁰⁴ H. Różańska, *Sprawozdanie... za lata 1959 - 60...*, o. c., tabl. XXXVIII ryc 7; B. Balcer, *Cmentarzysko...*, o. c., s. 109, ryc. 6.

¹⁰⁵ Por. G. Ossowski, o. c., tabl. II fig. 13, tabl. XIX fig. 17; S. Nosek, o. c., tabl. X ryc. 2, 11, tabl. XXII ryc. 17; A. Kietlińska, R. Mikłaszewska, o. c., tabl. XII, rys. 4; L. J. Łuka, *Nowe cmentarzyska...*, o. c., s. 154, ryc. 3.

¹⁰⁶ B. Balcer, *Cmentarzysko...*, o. c., s. 109, ryc. 6b, c.

¹⁰⁷ L. J. Łuka, *Skarb brązowy z wczesnej epoki żelaznej ze Starego Bojanowa w pow. Kościańskim*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 7, s. 298, ryc. 1.

¹⁰⁸ J. Kostrzewski, *Wielkopolska...*, o. c., tabl. VIII.

¹⁰⁹ L. J. Łuka, *Nowe cmentarzyska...*, o. c., s. 155.

¹¹⁰ B. Balcer, *Cmentarzysko halsztacko-lateńskie...*, o. c., s. 109, ryc. 6a - i.

znaleziska występują głównie z końca okresu halsztackiego, między innymi w skarbie z Starego Bojanowa pow. Kościan¹¹¹ oraz w skarbie z Kisielska pow. Łuków, skąd pochodzi bransoleta zdobiona częściowo motywem jodełki¹¹².

Poza tym w grobie nr 4 w Gulczewie wystąpił paciorek brązowy, w przybliżeniu dwustożkowy, łagodnie profilowany o średnicy 1,5 cm. Być może służył on do nakładania na szpilę jak nieco mniejszy okaz, który wystąpił w skarbie halsztackim z Rzeszotkowa pow. Siedlce¹¹³.

Przedmioty toaletowe

Do przedmiotów toaletowych zaliczono szczypczyki żelazne i brązowe, które wystąpiły w pięciu egzemplarzach. Trzy egzemplarze wystąpiły na cmentarzysku w Nowodworach¹¹⁴. Dwa z nich są wykonane z brązu, jeden z żelaza. Wszystkie trzy egzemplarze reprezentują ten sam typ, o wąskich ramionach ściśniętych przesówką i łopatkowatym zakończeniu. Różnią się one między sobą tylko materiałem i wielkością. Czwarty, dość zniszczony egzemplarz wykonany z żelaza wystąpił w Sinolece pow. Węgrów, piąty również silnie skorodowany — w grobie skrzynkowym w Ciepieniu. Wszystkie one, podobnie jak egzemplarze nowodworskie, należą do typu z przesówką. Szczypcy, zarówno żelazne jak i brązowe, należą do najpospolitszych dodatków grobowych w kulturze pomorskiej i kulturze grobów kloszowych¹¹⁵. Typy szczypic wyżej opisanych datowane są na koniec okresu halsztackiego i początek okresu lateńskiego¹¹⁶.

Narzędzia pracy

Do narzędzi pracy zostały zaliczone: nóż, który wystąpił w jednym egzemplarzu, przęślik oraz ciężarek do sieci.

Nóż wystąpił na cmentarzysku w Polakach pow. Siedlce¹¹⁷. Ma on kształt sierpikowaty, przy czym ostrze znajduje się po zewnętrznej stronie łuku. Nie posiada końca do rękojeści, a klinga zakończona jest półokrągło. Na końcu klingi znajduje się nit oraz taśmowe, w połowie ułamane okucie, służące do umocowania trzonka lub okładziny. Ścisłej analogii do tego typu noża brak zarówno w inwentarzu kultury pomorskiej, jak i łużyckiej¹¹⁸.

¹¹¹ L. J. Łuka, *Skarb brązowy...*, o. c., s. 298, i 303.

¹¹² J. Antoniewicz, *Skarb brązowy w miejscowości Kisielsk pow. Łuków*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 26, 1959, s. 53, ryc. 6.

¹¹³ J. Miśkiewicz, *Skarb halsztacki z miejscowości Rzeszotkowo pow. Siedlce*, „Światowit”, t. 24, 1962, s. 231 - 233.

¹¹⁴ J. Antoniewiczowa, *Groby...* o. c., s. 118, ryc. 32b, s. 121, ryc. 35b.

¹¹⁵ Por. A. Kietlińska, R. Mikłaszewska, o. c., s. 79; W. La Baume, *Vorgeschichte von Westpreusch*, Gdańsk 1920, s. 45; J. Kostrzewski, *Wielkopolska...*, o. c., s. 171, ryc. 585.

¹¹⁶ E. Petersen, o. c., s. 65 - 69 i 142 - 147.

¹¹⁷ T. Hildt-Węgrzynowicz, o. c., s. 117, ryc. 1.

¹¹⁸ Ibidem, s. 117 - 118.

Prześlík wystąpił na cmentarzysku w Gulczewie pow. Wyszków; został on znaleziony w warstwie kulturowej w pobliżu grobów kloszowych. Prześlíki w grobach kultury pomorskiej i grobach kultury grobów kloszowych spotykane są bardzo rzadko. Znane są z cmentarzyska w Wymysłowie pow. Gostyń¹¹⁹, ze Studzińca pow. Oborniki¹²⁰, z Góry pow. Jarocin¹²¹, z Nosocic pow. Głogów¹²² oraz z cmentarzyska w Sokołowicach pow. Kościan z grobu skrzynkowo-kloszowego¹²³.

Również z cmentarzyska w Gulczewie pochodzi ciężarek do sieci. Został on znaleziony w pobliżu zniszczonego grobu, w obstawie kamiennej. Ciężarki do sieci w materiałach grobowych kultury pomorskiej i kultury grobów kloszowych dotąd nie wystąpiły.

Z innych, sporadycznie występujących przedmiotów, należy wymienić okucie żelazne znalezione w grobie skrzynkowym w Sinołce pow. Węgrów. Składa się ono z kółka żelaznego o średnicy 2,5 cm, z płasko rozklepanego drutu i przewleczonego przez nie podwójnego drutu, zakończonego dwoma ostrymi haczykami. Pochodzi ono najprawdopodobniej od skórzanego pasa. Ścisłych analogii do tego okazu brak.

Napiersniki

Pozostała jeszcze do omówienia jedna ozdoba nie pochodząca z cmentarzyska, lecz znaleziona luźno — mianowicie napiersnik znaleziony w miejscowości Łukowo pow. Maków Mazowiecki¹²⁴. Składa się on z dwunastu kolistych pierścieni. Powierzchnię zewnętrzną każdego pierścienia pokrywa 7 grup linii poprzecznych. Pierścienie przymocowane są do ażurowej klamry spinającej całość. Trudno jest mówić o szczegółach technicznych na podstawie ilustracji, ale należy sądzić, że technika wykonania tego okazu nie różniła się od techniki wykonania okazów z Pomorza i Wielkopolski. Otwarte pierścienie odlewane były pojedynczo, następnie zwięzane końce osadzone były ruchomo w ażurowej klamrze spinającej całość¹²⁵. W skarbie ze Starego Bojanowa pow. Kościan wystąpiło 10 luźnych pierścieni, należących do 7 różnych napiersników¹²⁶.

Najbliższą analogią do okazu z Łukowa stanowi napiersnik z Więckowy

¹¹⁹ L. J. Łuka, *Groby kultury pomorskiej z Wymysłowa w pow. gostyńskim*, „Z Otcchlani Wieków”, r. 17, s. 110.

¹²⁰ Ibidem, s. 117.

¹²¹ Por. *Prehistoria Ziemi Polskiej*, Kraków 1939; J. Kostrzewski, *Od mezolitu do okresu wędrówek ludów*, tabl. 80 ryc. 9.

¹²² K. Tackenberg, *Neue slesische Funde der frühgermanischen Zeit*, Festschrift zur 100 Jahr, der Sängerschaft Leopoldina 1822 - 1922, s. 16, ryc. 12.

¹²³ L. J. Łuka, *Cmentarzysko...*, o. c., s. 128.

¹²⁴ L. Lubomirski, *Zabytki krajowe z okresu brązowego*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 1, 1873, s. 34.

¹²⁵ L. J. Łuka, *Skarb brązowy...*, o. c., s. 301.

¹²⁶ Ibidem, s. 299 - 303.

pow. Kościerzyna¹²⁷. Składa się on z 11 pierścieni zdobionych poprzecznym karbowaniem i spiętych ażurową klamrą. Napierśniki stanowią typ ozdoby właściwy jedynie kulturze pomorskiej, spotykany przede wszystkim na Pomorzu Gdańskim, w północnej Wielkopolsce oraz na Mazowszu¹²⁸. O tym, że stanowiły one ozdobę bardzo rozpowszechnioną świadczy nie tylko dość duża liczba znanych okazów¹²⁹ (45 sztuk), ale i również liczne ich przedstawienia w formie rytów na popielnicach należących do kultury pomorskiej. Napierśniki ze względu na ich okazałość i niewątpliwy koszt były widomym znakiem bogactwa ich właścicieli, a równocześnie świadectwem wysokiego poziomu wytwórczości metalurgicznej ludności kultury pomorskiej.

Stosunkowo niewielką ilość darów grobowych, jaka wystąpiła w grobach kultury pomorskiej na omawianym terenie, należy tłumaczyć tym, że pewien procent darów grobowych uległ zniszczeniu w trakcie spalania zwłok, o czym świadczą występujące ślady stopionego metalu przywartego do fragmentów kości. Są to niejednokrotnie jedyne ślady metalowego przedmiotu lub metalowych przedmiotów, które znajdowały się przy zmarłym. Wszystkie przedmioty znajdujące w urnach są to drobne zabytki metalowe, głównie ozdoby. Brak prawie zupełnie na terenie Mazowsza zabytków o większej wartości, które można przypisać ludności kultury pomorskiej. Wyjątek stanowi napierśnik z Łukowa, który należy uznać za skarb, mimo że był znaleziskiem luźnym, z uwagi na jego znaczną wartość. Jest on jedynym skarbem na terenie Mazowsza, który można przypisać ludności kultury pomorskiej. Należy jednak zwrócić uwagę na to, że ilość darów grobowych, jaka wystąpiła w grobach kultury pomorskiej, jest znacznie większa niż w grobach ludności kultury grobów kloszowych. W grobach kloszowych, współwystępujących razem z grobami ludności kultury pomorskiej na tych samych cmentarzyskach, prawie zupełnie brak darów grobowych w postaci przedmiotów metalowych.

CHRONOLOGIA

Określenie ram chronologicznych występowania kultury pomorskiej na Mazowszu opierać się będzie na analizie zespołów zabytków, uzyskanych drogą badań systematycznych bądź ratowniczych, w powiązaniu z faktami notowanymi na innych terenach. Szczupłość posiadanego materiału oraz

¹²⁷ L. J. Łuka, *O skarbach kultury pomorskiej na Pomorzu Gdańskim*, Munera Archeologica Iosepho Kostrzewski, Poznań 1963, s. 246, ryc. 7.

¹²⁸ M. Piaszykówna, *Popielnice z ornamentyką w kształcie napierśników oraz dwa napierśniki brązowe kultury pomorskiej. Materiały do pradziejów Polski*, Poznań 1949, s. 60 - 67.

¹²⁹ Ibidem, s. 66 — wykaz miejscowości do mapki rozprzestrzenienia napierśników brązowych, uzupełniony na podstawie wykazu skarbów halsztackich u ujścia Wisły, zamieszczony w pracy L. J. Łuka, *O skarbach kultury pomorskiej...*, s. 232 — wkładka.

skromny zestaw form przedmiotów metalowych, jaki występuje na omawianym terenie, uniemożliwia przeprowadzenie bezwzględnych uściśleń. Starać się więc będziemy przede wszystkim podzielić cały posiadany materiał źródłowy według faz chronologii względnej. W określeniu chronologii względnej opierać się będziemy na podziale J. Kostrzewskiego¹³⁰ dotychczas stosowanym, wypracowanym na zasadniczym podziale O. Reineckego.

Zanim przejdziemy do omawiania ram chronologicznych występowania kultury pomorskiej na Mazowszu, należy przedtem określić ramy chronologiczne występowania kultury grobów kloszowych na tym terenie. Należy to zrobić z tego względu, że groby kloszowe współwystępujące z grobami kultury pomorskiej na Mazowszu nie zawierają zabytków, które by je datowały bezpośrednio. Jest to dla nas istotny moment, gdyż jak zobaczymy, groby kloszowe niejednokrotnie są najmłodszym elementem określającym górną granicę czasową trwania ementarzyska.

W literaturze przedmiotu odnośnie chronologii kultury grobów kloszowych istnieją dwa stanowiska: jedni badacze uznają ją za kulturę, która trwa od wczesnego do środkowego okresu lateńskiego włącznie¹³¹; inni początek jej widzą w okresie halsztackim D, a nawet w halsztackim C. Nieco szerzej omówimy drugi pogląd, gdyż ma on dla nas istotne znaczenie w zakresie określania ram chronologicznych opracowywanej kultury, jak i określenia stosunku kultury pomorskiej do kultury grobów kloszowych.

Za bardzo wczesnym datowaniem kultury grobów kloszowych opowiedział się K. Salewicz¹³² stwierdzając, że groby kloszowe rozwinęły się na terenie Polski środkowej jako samodzielny wytwór kultury łużyckiej w okresie halsztackim C, a może nawet z końcem epoki brązu. Twierdzenie swoje oparł on na stwierdzonym braku stanowisk łużyckich z okresu halsztackiego na tym terenie. Tę pustkę osadniczą starał się zapełnić mechanicznym cofnięciem stanowisk kloszowych do okresu halsztackiego C. Naczelny argument K. Salewicza w tak wczesnym datowaniu kultury grobów kloszowych upadł z chwilą nowych odkryć na tym terenie, które przyniosły znajomość materiałów łużyckich datowanych na okres halsztacki¹³³.

¹³⁰ J. Kostrzewski, *Wielkopolska...*, o. c., s. 129, 144, 177.

¹³¹ J. Kostrzewski, *Zagadnienie ciągłości zaludnienia Ziemi Polski w pradziejach*, Poznań 1961, s. 89; tenże, *Wielkopolska...*, o. c., s. 176; W. Antoniewicz, *Archeologia Polski...*, o. c., s. 140.

¹³² K. Salewicz, *Omentarzysko łużyckie w Matusach Wielkich i zagadnienie związków kultury łużyckiej z tzw. kulturą grobów kloszowych*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 16, 1948, s. 72.

¹³³ H. Ząbkiewicz-Koszańska, *Omentarzysko kultury łużyckiej w Łodzi — Rudzie Pabianickiej*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 10, 1958, s. 237 - 285; E. Walicka, *Omentarzysko halsztackie w Pajęcznie pow. Radomsko*, „Materiały Starożytne”, t. 3, 1958, s. 255 - 274; J. Dąbrowski, *Materiały kultury łużyckiej z Podlasia*, „Materiały Starożytne”, t. 7, 1961, s. 23 - 47.

Za powstaniem kultury grobów kloszowych w okresie halsztackim D wypowiedzią się M. Gądzikiewicz¹³⁴. Do wysunięcia takiej tezy upoważniły ją materiały uzyskane w trakcie badań cmentarzyska łużyckiego w Warszawie - Grochowie (stanowisko Bryłowszczyzna). Na stanowisku tym obok przeważającej liczby grobów łużyckich wystąpiły groby kloszowe, w których funkcję klosza spełniały naczynia o cechach stylistycznych znanych z osad kultury łużyckiej. Materiały z Bryłowszczyzny pozwalają na przesłедzenie stopniowej asymilacji nowej formy grobu jaką stanowi grób kloszowy. Czas trwania cmentarzyska, wg. M. Gądzikiewicz¹³⁵, przypada na cały okres halsztacki. Forma grobu kloszowego pojawia się w pierwszej połowie okresu halsztackiego D i występuje początkowo sporadycznie wśród łużyckich grobów, panującą staję się w ostatniej fazie okresu halsztackiego. O ile uwagi M. Gądzikiewicz dotyczące dużych podobieństw, jakie obserwuje między ceramiką łużycką a grobów kloszowych, wydają się być przekonujące, o tyle nie przekonujące jest tak wczesne datowanie grobów kloszowych z tego stanowiska. Wszystkie one datowane są na podstawie tylko dwu zespołów grobowych (z czego jeden zawierał nóż odnoszony do okresu halsztackiego D i form ceramiki nawiązujących do kultury łużyckiej)¹³⁶. Na inwentarz drugiego składała się wyłącznie ceramika, której formy nawiązują do form łużyckich występujących na tym samym cmentarzysku w łużyckich grobach popielnicowych¹³⁷. Odnośnie grobu pierwszego trzeba jednak stwierdzić, że obydwa elementy datujące w grobie nie są jednoznaczne, gdyż ceramika — jakkolwiek ma odpowiedniki w materiale łużyckim halsztackim — reprezentuje jednocześnie formy występujące powszechnie w grobach kloszowych aż do środkowego okresu lateńskiego i jest w wypadku popielnicy zaliczana do form wyłącznie kloszowych¹³⁸.

Takie współwystępowanie w jednym grobie form, które można na podstawie analogii przydzielić do dwóch różnych okresów chronologicznych nie może upoważniać do wyciągania wniosków o chronologii dotyczących wszystkich grobów kloszowych z tego stanowiska. Nie może również stanowić podstawy do wyznaczania górnej granicy trwania całego cmentarzyska, tym bardziej ograniczać się wyłącznie do halsztatu D. Z kolei odnośnie drugiego grobu, który M. Gądzikiewicz uważa za najstarszy grób kloszowy na tym cmentarzysku, a którego inwentarz nawiązuje do form ceramiki z grobów łużyckich popielnicowych, należy również stwierdzić, że nie może on być wyznacznikiem

¹³⁴ M. Gądzikiewicz-Woźniak, *Cmentarzysko łużycko-kloszowe Warszawa-Grochów stanowisko Bryłowszczyzna*, „Materiały Starożytne”, t. 7, 1961, s. 105.

¹³⁵ Ibidem, s. 102.

¹³⁶ Ibidem, s. 105.

¹³⁷ Ibidem, s. 102.

¹³⁸ K. Jażdżewski, *Kujawskie przyczynki...*, o. c.

chronologicznym. Nawiązania form ceramicznych do form kultury łużyckiej są zrozumiałe na cmentarzysku, które nie wykazuje dłuższych przerw w czasie jego użytkowania i zawiera elementy łużyckie i kloszowe. Cmentarzyska kultury grobów kloszowych na Mazowszu datowane są na wczesny i środkowy okres lateński¹³⁹. Groby z cmentarzyska Warszawa - Grochów (stanowisko Bryłowszczyzna) nie różnią się od nich zasadniczo. Wprawdzie jest to stanowisko, na którym możemy śledzić przejście od łużyckiej formy grobu popielnicowego do grobu kloszowego, lecz trzeba przyjąć, że przejście to odbyć się mogło pod sam koniec okresu halsztackiego D i w okresie wczesnolateńskim, na co wskazuje analiza całości materiału zabytkowego z grobów kloszowych.

Również na okres halsztacki D datuje pewną grupę grobów kloszowych A. Kietlińska¹⁴⁰ na cmentarzysku kultury grobów kloszowych w Transborze pow. Mińsk Mazowiecki. Grupę tę stanowią groby w kloszu. Ceramika z tych grobów ma charakter łużycki. Najbliższe analogie dla tej grupy ceramiki występują w materiałach łużyckich z młodszej fazy okresu halsztackiego. Na przykład w grobie nr 12 wystąpiły naczynia z dziurkami poniżej krawędzi. Ta cecha charakterystyczna jest dla ceramiki mazowiecko-podlaskiej grupy kultury łużyckiej okresu halsztackiego. Pozostałe groby na cmentarzysku w Transborze są to groby pod kloszem, a więc takie, jakie współwystępują z grobami kultury pomorskiej i są datowane na wczesny i środkowy okres lateński¹⁴¹. Mielibyśmy tu więc do czynienia z pewną formą przejścia do właściwego grobu pod kloszem.

Na podstawie materiałów z dwóch wyżej wymienionych cmentarzysk należałoby przyjąć, że forma grobu podkloszowego na Mazowszu zaczyna się wykształcać pod sam koniec okresu halsztackiego, bądź na przełomie okresu halsztackiego i lateńskiego. Natomiast zjawisko masowego występowania właściwej formy grobu kloszowego, które stało się wyrazem odrębnej kultury, przypada jednak w okresie wczesnolateńskim. I tak najwcześniej datować będziemy groby kloszowe współwystępujące z grobami kultury pomorskiej. Należy jeszcze zaznaczyć, że niewiele w materiałach kloszowych znajduje się zabytków dobrze datujących, a te które są, datują je na wczesny lub środkowy okres lateński. Na wczesny okres lateński datowane jest cmentarzysko w Janinie pow. Busko. Elementem datującym to cmentarzysko jest

¹³⁹ B. Zawadzka, *Cmentarzysko grobów kloszowych w Warszawie-Henrykowie*, „Materiały Starożytne”, t. 10, 1964, s. 298; I. Sawicka, *Groby kloszowe we wsi Śniadków Górny pow. garwoliński*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 7, 1922, s. 105; Z. Podkowińska, *Cmentarzysko grobów podkloszowych w Siannie w pow. Sochaczewskim gm. Łazy*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 9, 1925, s. 260.

¹⁴⁰ A. Kietlińska, R. Miłkaszewska, o.c., s. 289 - 292.

¹⁴¹ Ibidem, s. 291.

fibula z ptasią główką, stanowiąca typ wczesnolateński datowany na IV w. p.n.e.¹⁴². Formy ceramiczne występujące na cmentarzysku w Janinie mają analogie w materiale z cmentarzysk kloszowych na Mazowszu.

Chcąc uzyskać czytelny obraz ram chronologicznych przesunięcia się kultury pomorskiej na Mazowszu będziemy się starać cały materiał źródłowy podzielić według faz chronologii względnej, a następnie już w formie tabelarycznego zestawienia określić chronologię każdego stanowiska. Określoną chronologię będą miały te stanowiska, z których posiadamy zespoły grobowe. Materiał pochodzący ze znalezisk przypadkowych wyrwany z zamkniętych zespołów nie będzie datował całego cmentarzyska, lecz tylko sygnalizował obecność form zaliczanych do którejś z wydzielonych faz. Datowanie stanowiska luźnymi zabytkami stwarzałoby bowiem niebezpieczeństwo niewłaściwego datowania całego zespołu. Część stanowisk, z których nie zachował się materiał zabytkowy, bądź jest niepublikowany i niedostępny, ma określoną chronologię bądź alternatywnie można ją określić na podstawie publikacji. Stanowiska, co do których nie mamy wystarczających przesłanek, pozostaną nieokreślone pod względem chronologicznym.

Występowanie kultury pomorskiej na Mazowszu zamyka się w ramach: schyłek okresu halsztackiego D — okres środkowolateński. Wyróżnienie poszczególnych faz chronologicznych w materiale mazowieckim jest trudne, gdyż większość materiałów nie jest jednoznacznie datowana. Tyczy to zarówno materiału ceramicznego, jak i zabytków metalowych. Istnieje grupa zabytków, która jest datowana na przelom okresu halsztackiego i wczesnolateńskiego. Poza tym niektóre typy naczyń występują tak w okresie halsztackim D, jak i wczesnolateńskim, i w związku z tym trudno je zaliczyć do określonej fazy chronologicznej. Równie niewyraźny podział jak między okresem halsztackim a wczesnolateńskim jest między okresem wczesnolateńskim a środkowolateńskim — brak jest zabytków jednoznacznie datujących.

HALLSTATT D

W materiale ceramicznym kultury pomorskiej z terenu Mazowsza formy halsztackie reprezentują urny twarzowe, które wystąpiły na cmentarzysku w Trojanowie - Sochaczewie. Popielnice dwustożkowe o zaokrąglonym założeniu brzuśca z wysoką cylindryczną szyją są najczęściej ornamentowane i przykryte czapkowatymi pokrywami, które aczkolwiek pozbawione elementów antropomorficznych stanowią formalne nawiązanie do popielnic twarzowych (typ 1). Popielnice takie wystąpiły w grobie skrzynkowym z Ciepienia, w Golach pow. Grodzisk Mazowiecki, w grobie obwarowanym w Gulczewie

¹⁴² Z. Woźniak, *Osadnictwo celtyckie w Polsce południowej* (praca doktorska w maszynopisie).

pow. Wyszaków, w Kłobukowie Patrzy pow. Płock, w Trojanowie - Sochaczewie, Polakach pow. Siedlce, Parzeniu pow. Płock. Również formy halszackie reprezentują naczynia dwustożkowe o ostrym załomie brzuśca z wysoką cylindryczną szyją oddzieloną od brzuśca daszkowatą w przekroju listwą bądź też tylko załamaniem. Formy takie wystąpiły w Brudzeniu pow. Płock, Ciepieniu pow. Lipno, Turzy Wilczej pow. Lipno. Niewątpliwie formy halszackie reprezentują dzbany z wysoką cylindryczną szyją, dwustożkowym bądź baniastym brzuścem, oraz niektóre typy kubków. Z zabytków metalowych formy halszackie reprezentują duże fibule typu Certosa z Nowodworów — teren W. Warszawy, fibula krzyżowa¹⁴³ (z Sinołęki), szpila żelazna z łabędzią szyjką, z główką w kształcie tarczki wklęsłej¹⁴⁴, szpila brązowa z łabędzią szyjką i główką w kształcie głowy ptasiej¹⁴⁵, szpila brązowa z łabędzią szyjką i główką zwiniętą w uszko¹⁴⁶ (ze Zbytków — teren W. Warszawy oraz z Trojanowa - Sochaczewa), wisiorki gruszkowate¹⁴⁷ pochodzące również z cmentarzyska w Zbytkach), napierśnik¹⁴⁸ (z Łukowa pow. Maków).

LA TÉNÉ A

W materiale ceramicznym formy wczesnolateńskie reprezentują naczynia baniaste barwy brunatnej z krótką szyją, brzuścem chropowacym. Pod nasadą szyi występują trzy pary płaskich guzków¹⁴⁹, (typ 4, A). Duże naczynia beczułkowate o powierzchni chropowaconej¹⁵⁰, które wystąpiły na cmentarzysku w Gołcach pow. Grodzisk Mazowiecki. Naczynie silnie chropowaczone z ornamentem plastycznym, które wystąpiło w grobie obwarowanym w Kłobukowie-Patry pow. Płock.

LA TÉNÉ B

Formy środkowolateńskie w materiale ceramicznym reprezentują naczynia beczułkowate z dwoma uchami¹⁵¹, które wystąpiły na cmentarzysku

¹⁴³ J. Kostrzewski, *Wielkopolska...*, o. c., s. 173.

¹⁴⁴ Ibidem, s. 173.

¹⁴⁵ J. Antoniewiczowa, *Groby...*, o. c., s. 143.

¹⁴⁶ J. Kostrzewski, *Wielkopolska...*, o. c., s. 138; S. Nosek, o. c., s. 21.

¹⁴⁷ J. Kostrzewski, *Wielkopolska...*, o. c., s. 175.

¹⁴⁸ L. J. Łuka, *Skarb brązowy...*, o. c., s. 303.

¹⁴⁹ L. J. Łuka, *Cmentarzysko...*, o. c., s. 138; J. Kostrzewski, *Cmentarzysko... w Gołcinie...*, o. c., s. 54

¹⁵⁰ Analogiczne naczynia wystąpiły na cmentarzysku z wczesnego i środkowego okresu lateńskiego w Sokołowicach: L. J. Łuka, *Cmentarzysko...*, o. c., s. 101, ryc. 4/1, s. 105, ryc. 10/2; oraz na cmentarzysku grobów kloszowych w Janinie pow. Busko: S. Nosek, o. c., tabl. XV ryc. 3.

¹⁵¹ Analogiczne naczynia wystąpiły na cmentarzysku w Sokołowicach pow. Kościan w grobach kloszowych nr 33 ryc. 26/3, s. 117 gr. 50 ryc. 31/4, s. 142. Groby kloszowe

w Zbytkach, i naczynia z baniastym brzuścem, prawie bez szyjki, z silnie na zewnątrz rozchylonym wylewem¹⁵². Pozostały materiał nie jest jednoznacznie datowany. Szczypce żelazne, które wystąpiły w kilku egzemplarzach, są datowane na koniec okresu halszackiego i początek okresu lateńskiego¹⁵³. Również tak samo datowane są kółka żelazne i brązowe pojedyncze bądź łączone po kilka¹⁵⁴. Tabela 2 prezentuje dane o chronologii cmentarzysk kultury pomorskiej na Mazowszu.

STOSUNEK KULTURY POMORSKIEJ DO KULTURY GROBÓW KŁOSZOWYCH NA MAZOWSZU

Jak niejednokrotnie podkreślałam już w poprzednich rozdziałach, na terenie Mazowsza nie występują cmentarzyska kultury pomorskiej czyste; zawsze obok grobów właściwych tej kulturze występują groby kłoszowe. Fakt ten zmusił nas niejako do zajęcia się zagadnieniem stosunku tych dwóch kultur do siebie. Zanim jednak zajmiemy się tym zagadnieniem należy wyjaśnić, jakim treściami odpowiadają te dwa określenia: „kultura pomorska” oraz „kultura grobów kłoszowych”. Zagadnienie genezy obydwu kultur ma dziś już dużą literaturę przedmiotu, lecz wciąż niewystarczającą i kontrowersyjną. Poglądy dotyczące genezy oraz chronologii kultury pomorskiej były przedstawiane niejednokrotnie w różnych pracach dotyczących tej kultury. Na tym miejscu przypomnimy najważniejsze momenty dotyczące tego zagadnienia.

Kultura pomorska zaczęła się wykształcać w starszym okresie epoki żelaza na obszarze między dolną Wisłą a Łebą. W starszej literaturze przedmiotu nazywana jest „kulturą grobów skrzynkowych” — od charakterystycznej formy grobu, która jest właściwa jej rozwiniętej fazie, przypadającej na okres halszacki D. W polskiej literaturze przedmiotu pogląd o pochodzeniu kultury pomorskiej został już dawno ustalony. Przyjmuje się, że kultura pomorska rozwinęła się z grupy kaszubskiej kultury łużyckiej. Przy tym wyodrębnienie się kultury pomorskiej w jednostkę samodzielną przypisywało się warunkom izolacji, w jakich rozwijała się kultura łużycka na Pomorzu Wschodnim oraz

na tym cmentarzysku datowane są na środkowy okres lateński (L. J. Łuka, *Cmentarzysko...*, o. c., s. 141). Podobnie tego typu naczynia datowane są na cmentarzysku w Transborze pow. Mińsk Mazowiecki (A. Kietlińska, R. Mikłaszewska, o. c., s. 291).

¹⁵² Naczynia te znajdują nieliczne analogie na cmentarzyskach z wczesnego i środkowego okresu lateńskiego Poznań-Golecin i Sokołowicach pow. Kościan. Autorzy opracowań tych cmentarzysk nie poświęcają im bliższej uwagi, ograniczając się do stwierdzenia, że są to „naczynia pochodzenia łużyckiego”. (L. J. Łuka, *Cmentarzyska...*, o. c., s. 138). Naczynia z Woli Szydłowieckiej mają analogie wśród form z osady w Brześciu Kujawskim (K. Jażdżewski, o. c., tabl. IX ryc. 7, tabl. X ryc. 10, tabl. XI ryc. 17).

¹⁵³ J. Antoniewiczowa, *Groby...*, o. c., s. 137; S. Nosek, o. c., s. 25.

¹⁵⁴ Ibidem, s. 24.

Tabela 2

CHRONOLOGIA CMĘTARZYSK POMORSKICH NA MAZOWSZU

Lp.	Stanowisko	HD LA	HD LB	LA LB	Elementy HD	Elementy HD/LA	Nieokreślone
1	Biskupice	+					
2	Błotków						+
3	Borowiczki						+
4	Brudzeń				+		
5	Brwilno	+					
6	Chojno						+
7	Ciechocin						+
8	Ciepień	+					
9	Domaniewice						+
10	Drażgów						+
11	Drozdów					+	
12	Dyblin						+
13	Frankowo					+	
14	Glinno				+		
15	Głodno						+
16	Głowina						+
17	Gole	+					
18	Goszczyno						+
19	Gozdowo						+
20	Gulczewo	+					
21	Holendry						+
22	Jagodno						+
23	Jeziorna						+
24	Juliszewo						+
25	Kamień Kotowy	+					
26	Kamieniec						+
27	Kępa Zeliszewska						+
28	Kębłowo						+
29	Kłobukowo-Patrze	+					
30	Kowalki						+
31	Kożuszki						+
32	Kopiska Duże	+					
33	Kretki						+
34	Liszyno						+
35	Łęgi						+
36	Łukowo				+		
37	Mazowsze						+
38	Miąchy					+	
39	Milanówek						+
40	Młyniec				+		
41	Model				+		
42	Nowodwory	+					

Lp.	Stanowisko	HD LA	HD LB	LA LB	Elementy HD	Elementy HD/LA	Nieokreślone
43	Oleszno						+
44	Nowa Wieś						+
45	Oporów						+
46	Ośnica						+
47	Parzeń	+					
48	Pasikonie			+			
49	Piaski						+
50	Pilaszków						+
51	Płock						+
52	Płonko						+
53	Polaki				+		
54	Popłacin						+
55	Rembielin					+	
56	Rokicie				+		
57	Sarnów			+			
58	Sekurek						+
59	Soroczyn pow. Siedlce						+
60	Seroczyn pow. Garwolin						+
61	Sinoleka	+					
62	Smardzewo						+
63	Sokolowo				+		
64	Stara Wieś pow. Błonie	+					
65	Stara Wieś pow. Mińsk Maz.	+					
66	Stawiska	+					
67	Szeromin						+
68	Suchodół			+			
69	Trąbki						+
70	Trojanów-Sochaczew		+				
71	Turza Wileza	+					
72	Warszawa-Grochów						+
73	Warszawa-Zbytki		+				
74	Wielgie						+
75	Więclawice	+					
76	Wola Szydłowiecka			+			
77	Wołowa						+
78	Zaduszniki						+
79	Zarzeczewo Stare						+
80	Żarnówka						+

silnemu oddziaływaniu kulturowemu obszarów nordyjskich na Pomorzu, zwłaszcza w V okresie epoki brązu. Twórcą tego poglądu powszechnie przyjętego i zaakceptowanego przez archeologów polskich jest J. Kostrzewski¹⁵⁵.

Do niedawna wyróżniano trzy fazy rozwojowe tej kultury. Pierwsza zwana wielkowiejską przypadała na okres halsztacki C. Druga zwana fazą popielnic twarzowych obejmowała okres halsztacki D, ostatnia schyłkowa datowana była na wczesny i środkowy okres lateński. Ostatnio jednak L. J. Łuka¹⁵⁶ i J. Kostrzewski¹⁵⁷ poddali rewizji dotychczasowe poglądy dotyczące podziału na trzy fazy i chronologię tej kultury. L. J. Łuka na podstawie nowych materiałów uzyskanych w trakcie badań wykopaliskowych na Pomorzu Wschodnim doszedł do wniosku, że kultura ludności Pomorza Wschodniego w okresie halsztackim C nie różniła się od grupy kaszubskiej kultury łużyckiej we wszystkim, co dotyczyło ceramiki, metalurgii i rytuału pogrzebowego. W związku z tym dochodzi do wniosku, że nie ma potrzeby nadawania nowego miana kulturze okresu halsztackiego C na Pomorzu Wschodnim, skoro reprezentuje ona kulturę ludności łużyckiej. Konsekwencją takiego rozumowania jest stwierdzenie, że w okresie halsztackim C nie istnieje jeszcze kultura pomorska; początek jej rozwoju należy datować na okres halsztacki D, gdy na cmentarzyskach Pomorza Wschodniego pojawiają się zbiorowe groby w kształcie skrzyni zbudowanej z płaskich płyt kamiennych, a w nich naczynia z wyobrażeniem twarzy. Pogląd L. J. Łuki podzielił ostatnio J. Kostrzewski.

Należy zaznaczyć, że na duże podobieństwo między kulturą łużycką a tak zwaną grupą wielkowiejską zwracano uwagę już znacznie wcześniej. W. Antoniewicz¹⁵⁸ w recenzji pracy E. Petersena pisał: „... zarówno bowiem cechy rytuału pogrzebowego, jak niemniej i właściwości typów ceramicznych przemawiają raczej za «łużyckością» tej grupy kulturowej...”. Takie samo stanowisko konsekwentnie zajmował J. Kostrzewski w swoich pracach¹⁵⁹ z tym, że zjawiska związane z grupą wielkowiejską przypisywał najwcześniejszej fazie kultury pomorskiej i dopiero ostatnio zmienił swój pogląd odnośnie tego zagadnienia uznając, że kultura pomorska (obecnie nazywana przez niego kulturą wschodniopomorską) powstała na początku młodszej fazy wczesnego okresu żelaza¹⁶⁰. Wcześniej za takim datowaniem

¹⁵⁵ J. Kostrzewski, *Dwa cmentarzyska...*, o. c., s. 43 - 102.

¹⁵⁶ L. J. Łuka, *New materials on the origins of the Pomeranian Culture in Eastern Pomerania*, „*Archaeologia Polona*”, t. 6, 1961, s. 190 - 198.

¹⁵⁷ J. Kostrzewski, W. Chmielewski, K. Jażdżewski, o. c., s. 210 - 219.

¹⁵⁸ W. Antoniewicz, recenzja pracy E. Petersena — *Die frühgermanische kultur in Ostdeutschland und Polen*, „*Światowit*”, t. 12, 1929, s. 195.

¹⁵⁹ J. Kostrzewski, *Dwa cmentarzyska...*, o. c., s. 273 - 292; tenże, *Kultura łużycka na Pomorzu*, Poznań 1958, s. 204 - 221.

¹⁶⁰ Por. przypis 156.

kultury pomorskiej opowiedział się J. Antoniewicz, opracowując genezę i chronologię pomorskich urn domkowych¹⁶¹. W tym okresie w grobach zbiorowych kultury pomorskiej pojawiają się naczynia o charakterze rytualnym; są to popielnice twarzowe przykrywane pokrywkami czapkowatymi. Obok popielnic twarzowych występują również naczynia nawiązujące do nich kształtem, ale bez wyobrażenia twarzy, tak samo przykrywane pokrywkami czapkowatymi. Jednocześnie obserwujemy powstawanie jak gdyby pewnego stylu w zakresie zdobienia ceramiki, stylu, który z mniejszym nasileniem utrzymał się do końca istnienia tej kultury. Obok powstawania nowych form ceramiki o przeznaczeniu rytualnym, pojawiają się również właściwe tej kulturze formy naczyń użytkowych (misy z wgłębieniem pod krawędzią, dzbany z wysoką smukłą szyją).

Ostatnio w literaturze przedmiotu coraz częściej podkreśla się istnienie związków w okresie halsztackim D Pomorza z południem Europy, które w konsekwencji przyniosły nowe treści ideologiczne w postaci popielnic domkowych i twarzowych. Italskie pochodzenie popielnic domkowych zostało udowodnione, jak również zostały określone granice chronologiczne występowania ich na terenie Pomorza Wschodniego¹⁶². Na temat zagadnienia genezy popielnic twarzowych wypowiedział się W. Antoniewicz¹⁶³. Badacz ten uważa, że na powstanie kultury pomorskiej oddziaływały pośrednio ideologiczne zjawiska protoetruskie i etruskie, zwłaszcza treści związane z canopami. L. J. Łuka¹⁶⁴ w ostatnich swoich pracach zwraca uwagę na niedocenywanie kontaktów wymiennych pomiędzy ludnością kultury pomorskiej na Pomorzu Gdańskim a południem Europy, które były utrzymywane z jednej strony za pośrednictwem kultury łużyckiej, a z drugiej strony poprzez Niemcy środkowe. Wiele faktów wskazuje na to, że z Italii poprzez Niemcy środkowe wzdłuż Łaby i dalej brzegiem morza dotarła na Pomorze idea popielnic twarzowych, przyjęta z kręgu kultury etruskiej. Bardzo interesujące wyniki dały zestawienia kartograficzne importów pochodzących z basenu Morza Śródziemnego, przede wszystkim muszel Kauri oraz paciorków szklanych¹⁶⁵. Jak wynika z tych zestawień, oba rodzaje importów skupiają się wyraźnie na terenie Pomorza Gdańskiego, głównie w pasie nadmorskim. Ponieważ równocześnie popielnice twarzowe znane z terenu Pomorza Gdań-

¹⁶¹ J. Antoniewicz, *Geneza i chronologia urn domkowych*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 7, 1946, s. 98.

¹⁶² Ibidem, s. 93 - 98.

¹⁶³ W. Antoniewicz, *II Problem dell'espansione della civiltà della Pomerania nell'età del Ferro*, „Archeologia Polona”, t. , 1964, s. 255.

¹⁶⁴ L. J. Łuka, *O skarbach kultury pomorskiej...*, o. c., s. 248 - 251.

¹⁶⁵ L. J. Łuka, *Uwagi o niektórych kontaktach Pomorza Wschodniego z basenem Morza Śródziemnego we wczesnej epoce żelaza*, „Archeologia Polska”, t. 8, 1963, s. 284, mapa; L. J. Łuka, J. Gładykowska-Rzeczycka, o. c., s. 386.

skiego mają analogiczny rozrzut, wydaje się, że ta zbieżność nie jest przypadkowa. W kontaktach tych niepoślednią rolę spełniał bursztyn, który był podstawą stosunków wymiennych.

W okresie halsztackim D obserwujemy na Pomorzu Wschodnim znaczny wzrost stanowisk kultury pomorskiej¹⁶⁶. Jednocześnie obserwujemy pojawienie się stanowisk tej kultury pod koniec okresu halsztackiego D w Wielkopolsce, na Śląsku, Kujawach, na Mazowszu. Problem pojawienia się kultury pomorskiej na tak rozległych terytoriach nie został, jak dotąd, dostatecznie wyjaśniony. W kwestii tej panują dwa zasadnicze poglądy. Jeden z nich przyjmuje możliwość ekspansji tej kultury poza jej macierzyste terytorium; badacze reprezentujący ten pogląd wiążą to z ruchami migracyjnymi, przy czym do niedawna większość badaczy wiązała ruchy migracyjne ludności Pomorza Wschodniego z działaniem o charakterze militarnym¹⁶⁷. Ostatnio coraz częściej przyjmuje się pogląd o pokojowym charakterze ekspansji ludności kultury pomorskiej. Drugi pogląd wyklucza możliwość przesunięć ludnościowych. Badacze reprezentujący ten pogląd uważają występowanie urn twarzowych oraz wielopopielnicowych grobów w obstawie kamiennej poza terenem macierzystym kultury pomorskiej za przejaw swego rodzaju wędrówki idei, wywodzącej się z terenów Wschodniego Pomorza¹⁶⁸, bądź za przejaw przemian w zakresie nadbudowy, w wierzeniach, a być może i w ustroju¹⁶⁹, które zachodzą na znacznych obszarach, a najrychlej zapanowały na Pomorzu. Pogląd o pokojowym charakterze przesuwania się ludności kultury pomorskiej na tereny zamieszkałe przez ludność łużycką szeroko uzasadnia L. J. Łuka¹⁷⁰. To stanowisko Łuki zasługuje na szczególną uwagę, gdyż jest istotne dla problematyki pojawienia się zespołów grobowych ludności kultury pomorskiej na terenie Mazowsza i współwystępowania ich na cmentarzyskach wraz z grobami kultury grobów kloszowych.

Badacz ten na podstawie spostrzeżeń poczynionych na terenie Pomorza Wschodniego oraz Wielkopolski stwierdził, że na macierzystym terenie kultury pomorskiej w latach 800 - 500 p.n.e. wskutek zmian klimatycznych, nastąpiło zmniejszenie się dóbr konsumpcyjnych w ilości proporcjonalnej do potrzeb miejscowej ludności, która wykazywała w tym czasie stały przyrost. Te oko-

¹⁶⁶ *Z przeszłości Pomorza Wschodniego*, Warszawa-Kraków 1962, s. 36 ryc. 1.

¹⁶⁷ J. Kostrzewski, *Wielkopolska...*, o. c., s. 165; tenże, *Zagadnienie ciągłości...*, o. c., s. 78 - 85; S. Nosek, o. c., s. 33 - 38; K. Tymieniecki, *Ziemię Polski w starożytności*, Poznań 1951, s. 298, 376.

¹⁶⁸ M. Gedl, *Uwagi o kulturze pomorskiej na Górnym Śląsku*, „Silesia Antiqua”, t. 5, 1963, s. 104; H. Łowmiański, *Początki Polski*, t. 1, Warszawa 1963, s. 93.

¹⁶⁹ W. Hensel, *Poznań w zarysach dziejów*, Wrocław 1958, s. 85.

¹⁷⁰ L. J. Łuka, *Kilka uwag o kontaktach łączących kulturę pomorską z kulturą łużycką we wczesnej epoce żelaza*, „Pomerania Antiqua”, t. 1, 1965, s. 51 - 58.

liczności, wg L. J. Łuki¹⁷¹, mogły być przyczyną przesunięcia się ludności kultury pomorskiej na inne tereny w celu uzupełnienia deficytu żywnościowego. Przesunięcie to nie miało charakteru inwazji zbrojnej, gdyż nie ma na to potwierdzenia w materiale archeologicznym; odwrotnie, istnieją fakty świadczące o ożywionych kontaktach ludności kultury łużyckiej z ludnością kultury pomorskiej. Były to kontakty handlowe. Świadczą o tym liczne wyroby łużyckie znajduwane na terenie Pomorza, a jednocześnie wyroby pochodzenia pomorskiego znajduwane na terenie zamieszkanym przez ludność kultury łużyckiej. Poza tym pojawienie się kultury pomorskiej wcale nie stanęło na przeszkodzie rozwojowi osadnictwa kultury łużyckiej (a miałyby to miejsce w wypadku inwazji zbrojnej), o czym świadczą liczne osady i towarzyszące im cmentarzyska z terenu Wielkopolski. W konkluzji swoich wywodów L. J. Łuka stwierdza, że: „...możemy mówić o ewentualnym pokojowym pojawieniu się ludności kultury pomorskiej na terenie zajęтым przez ludność kultury łużyckiej. Pojawienie się to należy tłumaczyć przyczynami ekonomicznymi...”. Należy zaznaczyć, że L. J. Łuka nie jest odosobniony w swoich poglądach. W Antoniewicz w referacie wygłoszonym na VI Międzynarodowym Kongresie Nauk Prehistorycznych i Protohistorycznych w Rzymie w 1962 r. na temat ekspansji kultury pomorskiej stwierdza, że przesunięcia kulturowe mogą mieć charakter migracji pokojowej i mogą wynikać z chęci uzyskania lepszych warunków bytowania na terytoriach słabo osiedlonych, bez eliminowania praw ludności autochtonicznej¹⁷². Archeologicznym dowodem infiltracji elementu pomorskiego pod koniec okresu halszackiego D i początku okresu lateńskiego na Mazowszu są zespoły grobowe tej kultury, występujące na cmentarzyskach w przemieszaniu z grobami kultury grobów kloszowych.

Zjawisko współwystępowania grobów kultury pomorskiej wraz z grobami kloszowymi jest charakterystyczne nie tylko dla terenów Mazowsza, jakkolwiek występuje tu znacznie wyraźniej niż na innych terenach. Zagadnienie to znalazło odbicie w literaturze przedmiotu, lecz dotąd nie zostało dostatecznie wyjaśnione. Otwartą wciąż kwestią jest również geneza kultury grobów kloszowych. W tym zakresie w polskiej literaturze archeologicznej panuje znaczna rozbieżność poglądów. K. Salewicz¹⁷³ reprezentuje pogląd o bezpośrednim rozwoju kultury łużyckiej w kulturę grobów kloszowych; pogląd ten nie został powszechnie przyjęty, jakkolwiek jest on coraz częściej wysuwany i uzasadniany nowymi znaleziskami.

Obok tego poglądu wysuwany jest pogląd drugi o ścisłej zależności kultury grobów kloszowych od kultury pomorskiej, reprezentowany przez J. Kostrze-

¹⁷¹ Ibidem, s. 53.

¹⁷² W. Antoniewicz, *II Problem...*, o. c., s. 222.

¹⁷³ K. Salewicz, o. c., s. 70 i nast.

wskiego¹⁷⁴, który uważa kulturę grobów kloszowych za wynik zmieszania się kultury pomorskiej z kulturą łużycką. K. Salewicz do tego poglądu ustosunkował się negatywnie, wykluczając udział kultury¹⁷⁵ pomorskiej w wykształceniu się kultury grobów kloszowych. Obaj jednak badacze zgodni są co do tego, że nie należy stawiać znaku równości między kulturą pomorską a kulturą grobów kloszowych.

Innego zdania jest S. Nosek¹⁷⁶, który na podstawie wspólnego występowania grobów typu skrzynkowego i kloszowych na tych samych cmentarzyskach oraz dużych podobieństw w pewnym okresie w zakresie ceramiki przypisuje obydwą obrządki jednej kulturze. Stanowisko S. Noska jest niesłuszne z punktu widzenia metodycznego. Zbyt ogólnie potraktował znany mu, publikowany przez niego materiał. Rozpatrzył go tylko pod jednym kątem widzenia — identyczności materiałów z grobów kloszowych i skrzynkowych. Wykazał podobieństwa, a nie wykazał różnic. Jako cechę drugorzędą, wręcz bez znaczenia, potraktował formę grobu, przy czym w swoich rozważaniach zupełnie nie wziął pod uwagę tego faktu, że większość materiału, którym dysponował pochodzi z okresu lateńskiego, a więc z okresu, kiedy kultura pomorska powoli zaczynała tracić swoją odrębność na skutek długotrwałego współżycia z ludnością miejscową, reprezentowaną przez kulturę grobów kloszowych.

Materiały pochodzące z cmentarzysk kultury grobów kloszowych z terenu Mazowsza wskazują na to, że z wyżej wymienionych poglądów dotyczących genezy kultury grobów kloszowych najbardziej bliski prawdy jest pogląd K. Salewicza. Wskazują na to przede wszystkim materiały pochodzące z cmentarzysk Warszawa-Grochów stanowisko Brylowszczyzna oraz Transbór pow. Mińsk Mazowiecki. Na stanowisku Brylowszczyzna, jak już wspomniano w poprzednim rozdziale, wystąpiły groby typu popielnicowego jamowe oraz groby typu kloszowego. Jak wynika z analizy zespołów grobowych cmentarzysko to używane było bez przerwy, wykazując stopniowe przechodzenie między wymienionymi typami. Analizując materiał z grobów kloszowych z tego cmentarzyska M. Gądzikiewicz stwierdza istnienie analogii dla materiałów kloszowych w ceramice pochodzącej z cmentarzysk i osad kultury łużyckiej¹⁷⁷. Na cmentarzysku w Transborze wystąpiły groby nie mające jeszcze właściwej formy grobu kloszowego, ale stanowiące jej zapowiedź: były to groby w kloszu. Ceramika z tych grobów ma bardzo bliskie odpowiedniki w formach łużyckich, i to w materiale mazowiecko-podlaskim. Na przykład

¹⁷⁴ J. Kostrzewski, *Pradzieje Polski*, Poznań 1949, s. 163 - 165; tenże, *Dzieje polskich badań prehistorycznych*, Poznań 1949, s. 174.

¹⁷⁵ K. Salewicz, o. c., s. 73.

¹⁷⁶ S. Nosek, o. c., s. 2, 38, 125.

¹⁷⁷ M. Gądzikiewicz-Woźniak, *Cmentarzysko...*, o. c., s. 98.

w grobie w kloszu nr 12 wystąpiły naczynia z dziurkami pod krawędzią¹⁷⁸. Ta cecha ceramiki, jak wiadomo, charakterystyczna jest dla grupy mazowiecko-podlaskiej kultury łużyckiej¹⁷⁹. Materiały z wyżej wymienionych dwóch cmentarzysk nie wykazały wyraźnych powiązań z kulturą pomorską. Podtrzymuje to tezę K. Salewicza o łączności między kulturą łużycką a grobami typu kloszowego oraz ugruntowuje sugestię M. Gądzikiewicz o przejściu na terenie Mazowsza od rytuału ściśle łużyckiego do kloszowego¹⁸⁰. Obecność w grobach kloszowych ceramiki o łużyckich cechach formalnych obserwowano niejednokrotnie na całym obszarze występowania tej formy grobu¹⁸¹. Niestety wciąż jednak niedostateczna znajomość materiałów nie pozwala na prześledzenie drogi rozwojowej, która doprowadziła do powstania form o cechach stylistycznych określanych jako specyficzne dla kultury grobów kloszowych.

Reasumując przedstawione poglądy dotyczące genezy kultury grobów kloszowych należy stwierdzić, że wszyscy badacze zajmujący się tym zagadnieniem zgodni są co do tego, że reprezentuje ona kulturę łużycką o przekształconym obrządku pogrzebowym; natomiast różne są zdania dotyczące udziału kultury pomorskiej w tym przekształceniu¹⁸².

Na terenie Mazowsza u schyłku okresu halsztackiego w początkach okresu lateńskiego notujemy wyraźny zanik zespołów kultury łużyckiej i znalezisk z nią związanych. Natomiast obserwujemy dość liczne pojawienie się zespołów związanych z kulturą grobów kloszowych. W dostępnym materiale archeologicznym nie rysują się najmniejsze ślady wskazujące na opuszczenie tych ziem przez dotychczasowe osadnictwo łużyckie; natomiast znamy fakty, które świadczą o przeradzaniu się osadniczo-kulturowej fazy późnołużyckiej w zjawiska określone mianem kultury grobów kloszowych¹⁸³. Jak już wspomniano wyżej, szczupłość materiałów nie pozwala na prześledzenie drogi rozwojowej, jaka doprowadziła do powstania nowych form i treści określonych jako kultura grobów kloszowych. Nie znane nam są też czynniki, jakie wpłynęły na powstanie nowych zjawisk. Występują one w okresie wczesnolateńskim masowo na Mazowszu i w Małopolsce, gdzie groby kloszowe tworzą odrębną

¹⁷⁸ A. Kietlińska, R. Mikłaszewska, o. c., s. 58, tabl. III ryc. 15, 16.

¹⁷⁹ J. Kostrzewski, W. Chmielewski, K. Jażdżewski, o. c., s. 219.

¹⁸⁰ M. Gądzikiewicz, *Wybrane zagadnienia...*, o. c., s. 170.

¹⁸¹ Por. część materiałową pracy.

¹⁸² Por. A. Kietlińska, *Niektóre zagadnienia dotyczące obrzędów pogrzebowych kultury grobów kloszowych na podstawie cmentarzyska we wsi Transbór pow. Mińsk Mazowiecki*, „Światowit”, t. 22, 1955, s. 158; K. Jażdżewski, o. c., s. 177; K. Salewicz, o. c., s. 69; S. Nosek, o. c., s. 52; M. Gądzikiewicz, *Wybrane zagadnienia...*, o. c., s. 170; J. Kostrzewski, *Dzieje polskich badań...*, o. c., s. 174.

¹⁸³ A. Kietlińska, R. Mikłaszewska, o. c., s. 289 - 290.

ementarzyska, a w nieco¹⁸⁴ mniejszym stopniu nasilenia to samo zjawisko ma miejsce w Wielkopolsce i na Śląsku.

Obecność grobów kloszowych na cmentarzyskach kultury pomorskiej najczęściej jest interpretowana jako wynik oddziaływań kultury pomorskiej na miejscowe podłoże łużyckie¹⁸⁵. Groby kloszowe na cmentarzyskach kultury pomorskiej występują w Wielkopolsce¹⁸⁶, na Śląsku, Ziemi Chełmińskiej¹⁸⁷ na prawym brzegu dolnej Wisły¹⁸⁸ oraz w Małopolsce i na Mazowszu, gdzie koncentracja stanowisk mieszanych kloszowo-pomorskich i czystych kloszowych jest największa. Charakterystyczne jest, że na terenie macierzystym kultury pomorskiej groby kloszowe są zjawiskiem rzadkim; odkryto je jak dotąd w sześciu miejscowościach¹⁸⁹. Przyjmuje się, że forma grobu kloszowego została przeniesiona na teren Pomorza Gdańskiego z prawobrzeżnego Powiśla.

W naszym pojęciu, w świetle wyżej przedstawionych wywodów dotyczących genezy kultury grobów kloszowych, obecność grobów kloszowych na cmentarzyskach kultury pomorskiej należy uznać za dowód współlistnienia kultury pomorskiej z kulturą grobów kloszowych, która reprezentuje sobą dalszy ciąg osadnictwa łużyckiego. Pojawienie się formy grobu kloszowego w środowisku kultury pomorskiej ma miejsce najwcześniej na przełomie okresu halsztackiego D i wczesnego okresu lateńskiego¹⁹⁰. Jak wynika z określeń chronologicznych poszczególnych stanowisk kultury pomorskiej na Mazowszu, najwcześniej z osadnictwem tej kultury na naszym terenie możemy się liczyć u schyłku okresu halsztackiego D, a więc przypuszczalnie wtedy, kiedy na Mazowszu zaczyna się wykształcać z środowiska łużyckiego kultura grobów kloszowych.

Wcześniej i bardziej licznie wystąpił element pomorski w Wielkopolsce. Na samych tylko Pałukach z okresu halsztackiego D znane jest ok. 200 stano-

¹⁸⁴ J. Kostrzewski, W. Chmielewski, K. Jażdżewski, o. c.

¹⁸⁵ L. J. Łuka, *Cmentarzysko...*, o. c., s. 137.

¹⁸⁶ L. J. Łuka, *Nowe cmentarzyska...*, o. c., s. 167; J. Kostrzewski, W. Chmielewski, K. Jażdżewski, o. c., s. 234 - 235.

¹⁸⁷ W. Łęga, *Ziemia Chełmińska...*, o. c., s. 245.

¹⁸⁸ W. Heym, *Das Ende der Bastarnen am rechten Ufer der unteren Weichsel und das der baltischen Völker der Grenzzone*, „Prussia”, t. 32, 1938, s. 114 - 149.

¹⁸⁹ L. J. Łuka, *Szczałki osady i cmentarzyska ludności kultury pomorskiej w Niebędzinie pow. Łęborg*, „Materiały Zachodnio Pomorskie”, t. 5, 1950, s. 89; J. Kostrzewski, *Stosunki między kulturą łużycką a bałtycką a zagadnienie wspólnoty językowej balto-słowiańskiej*, „Slavia Antiqua”, t. 5, 1956, s. 61.

¹⁹⁰ Pomijam tu fakt występowania grobów kloszowych na cmentarzysku w Wielkiej Wsi, o których J. Kostrzewski mówi „... że mamy tu do czynienia z przypadkowym zastosowaniem idei przykrywania popielnicy do góry dnem i że groby te nie mają żadnego związku genetycznego z resztą grobów kloszowych w Dębówku Nowem, uważa je też za sporadyczne zjawisko...” mogące powstać niezależnie od siebie w różnych krajach i czasach (J. Kostrzewski, *Dwa cmentarzyska...*, o. c., s. 80).

wisk kultury pomorskiej¹⁹¹. Uderzającym zjawiskiem jest tu koncentracja stanowisk kultury pomorskiej w niektórych regionach, które były bardzo słabo zasiedlone przez kulturę łużycką. Spostrzeżenie to dotyczy szczególnie powiatów Żnin i Szubin¹⁹². Nieco później kultura pomorska pojawia się na terenach zajętych przez grupę chełmińską kultury łużyckiej. Z terytorium tego znanych jest 97 stanowisk kultury pomorskiej¹⁹³, które datować należy na koniec okresu halsztackiego D oraz wczesny i środkowy okres lateński¹⁹⁴. Stosunkowo późne pojawienie się na tym terenie kultury pomorskiej spowodowane było, zdaniem J. Kostrzewskiego¹⁹⁵, obecnością licznych osiedli obronnych kultury łużyckiej wzdłuż Wisły, tworzących barierę nad tą rzeką trudną do przebycia. Do faktu wejścia ludności kultury pomorskiej na teren grupy chełmińskiej mogło dojść w momencie upadku grodów, którego powodem mogły być walki międzyplemienne oraz ogólny regres gospodarczy, jaki nastąpił w okresie halsztackim i lateńskim. Te czynniki umożliwiły infiltrację ludności pomorskiej poprzez teren ziemi chełmińskiej na Mazowsze — bo wydaje się, że właśnie tą drogą przybyła na Mazowsze ludność kultury pomorskiej, na co wskazuje układ stanowisk na załączonej mapie. Fala ludności, która skierowała się poprzez Ziemię Chełmińską na Mazowsze nie była już tak liczna jak pierwsza, która przeszła do Wielkopolski.

Ludność kultury pomorskiej przychodzi na Mazowsze u schyłku okresu halsztackiego D, a więc wtedy, kiedy ze środowiska łużyckiego zaczyna wykształcać się kultura grobów kloszowych. Przybysze zajmują tereny w znacznej większości nie zajęte pod osadnictwo przez ludność tubylczą. Bardzo wymowna w tym zakresie jest załączona mapa, ilustrująca układ cmentarzysk kloszowych czystych na Mazowszu oraz cmentarzysk, na których wystąpiły groby kultury pomorskiej. Otóż, jak widać na załączonej mapie, większość stanowisk kultury pomorskiej występuje na terenach, gdzie nie występują czyste cmentarzyska kultury grobów kloszowych; zjawisko to ma swoją wymowę. Potwierdzałyby się tu teza W. Antoniewicza i L. J. Łuki o możliwościach zasiedlania terenów słabo osiedlonych na drodze migracji pokojowej.

Zastanówmy się jeszcze, odbiciem jakich zjawisk jest współwystępowanie na tych samych cmentarzyskach dwóch obrządków pogrzebowych charakterystycznych dla obu kultur. To, co wyróżnia groby kultury pomorskiej od grobów kultury grobów kloszowych, obok zasadniczej różnicy polegającej

¹⁹¹ Z. Rajewski, *Osadnictwo w czasach pierwotnych w Biskupinie i okolicy*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 24, 1957, s. 177.

¹⁹² Ibidem, s. 177 - 178.

¹⁹³ W. Łęga, *Ziemia Chełmińska...*, o. c., s. 243.

¹⁹⁴ L. J. Łuka, recenzja pracy W. Łęgi — *Ziemia Chełmińska na przełomie epoki brązu i żelaza*, „Rocznik Gdański”, t. 22, 1963, s. 265.

¹⁹⁵ J. Kostrzewski, *Kultura łużycka na Pomorzu...*, o. c., s. 248.

na przykrywaniu przez tę ostatnią popielnicy kloszem jest fakt, że groby ludności pomorskiej najczęściej są zbiorowe nawet wtedy, kiedy zatracą się już zwyczaj obudowy grobu kamieniami i wtedy, gdy niwelują się różnice w zakresie kultury materialnej. Wyrazem czego jest forma zbiorowego grobu ludności kultury pomorskiej? Wydaje się, że jest ona przede wszystkim wyrazem więzi, jaka istniała w obrębie elementu pomorskiego. Na wszelkie wędrówki idą elementy młode i silne, zdolne do wytrzymywania trudów wędrówki, przygotowane na różne niespodzianki, jakie może im przynieść nieznaną teren. Osiedlając się na nowych terenach tworzą zwartą grupę, ale nie zamkniętą, a więc dopuszczającą do związków małżeńskich z tubylczą ludnością. Odbiciem tego jest właśnie współwystępowanie grobów kloszowych wraz z grobami zbiorowymi pomorskimi. Poczucie więzi wywodzące się jeszcze z terenów macierzystych i tradycje z nimi związane musiały być silne, skoro trwają bardzo długo nawet wtedy, kiedy prawie zupełnie już niwelują się różnice w kulturze materialnej pod wpływem ludności tubylczej.

Fakt współwystępowania grobów kloszowych i grobów kultury pomorskiej w przemieszaniu na tych samych cmentarzyskach świadczy o pokojowym współistnieniu tych kultur i znacznej tolerancji w zakresie wierzeń, jaka się wykształciła u miejscowej społeczności. Wyraźniej jeszcze to zjawisko wystąpiło w Wielkopolsce, gdzie na cmentarzysku w Sokołowicach pow. Kościan odkryto grób skrzynkowy, w którym obok popielnicy przykrytej misą znajdował się pochówek kloszowy¹⁹⁶. Świadczy to nie tylko o wspomnianej już tolerancji w zakresie wierzeń, ale i o jednoczesności dwóch rodzajów pochówków. Kultura pomorska trwa na terenie Mazowsza do środkowego okresu lateńskiego, zatracając powoli na skutek współżycia z kulturą grobów kloszowych swoją odrębność w zakresie kultury materialnej.

MATERIAŁY

1. Biskupice, pow. Płock.

W środku cmentarzyska grobów podkloszowych znajduje się jeden grób mający kształt zrębu czworosciennego, złożonego z szerokich płyt granitowych lupanych. Szerokość jego wynosiła 43 cm. Lit.: G. Proniewski, o.c.

2. Błotków, pow. Biała Podlaska.

We wsi Błotków niedaleko Terespoła, na gruntach piaszczystych, znajdują się szczątki popielnic oraz kości, obok występują groby obwarowane kamieniami i płytami nakryte. Lit.: J. Łajski, *Brzezi Bugu*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 3, 1876.

3. Borowiczki, pow. Płock.

W Borowiczkach na wyniosłości zwanej przez ludność okoliczną Kamionką

¹⁹⁶ L. J. Łuka, *Cmentarzysko...*, o. c., s. 128, ryc. 41.

występowały popielnice pod brukiem z kamienia i otoczone kamieniami. Popielnice pokryte były płaskimi pokrywami, przy popielnicach ustawione były małe przystawki. Wszystkie naczynia ustawione były na kamieniach. Lit.: E. Majewski, *Materialy...*, o.c.

4. Brudzeń, pow. Płock.

W Muzeum Diecezjalnym w Płocku znajdują się następujące naczynia z cmentarzyska kultury pomorskiej: 1) naczynie o dwustożkowatym brzuścu z szyjką cylindryczną, wysoką. Szyja od brzuśca oddzielona załamaniem. Dół naczynia chropowacony, pozostała powierzchnia gładka, lśniąca. Barwa czarna. Średnica wylewu 10 cm, średnica dna 8 cm, wysokość 16 cm (tabl. I ryc. 1). 2) kubek o dwustożkowym brzuścu o ostrym załomie, szyja cylindryczna. Ślad po odbitym szerokim uchu taśmowym. Powierzchnia czarna gładka, domieszka gruboziarnista. Średnica wylewu 8 cm, średnica dna 5,5 cm (tabl. I ryc. 2). 3) naczynie o dwustożkowym brzuścu, cylindrycznej szyi. Krawędź wylewu lekko wychylona na zewnątrz. Szyja od brzuśca oddzielona lekkim załamaniem. Na brzuścu dwa uszka taśmowate szerokości 1,5 cm, przekłute. Barwa czarna, powierzchnia gładka lśniąca. Średnicą wylewu 12 cm, średnica dna 8,5 cm. Wysokość 18 cm (tabl. I ryc. 3). Na metryczce adnotacja, że w naczyniu znajdowały się przepalone kości, wśród których znaleziono bransoletę brązową spiralną oraz paciorki. Popielnica znajdowała się w grobie skrzynkowym. 4) naczynie o baniastym brzuścu i cylindrycznej szyi. Na granicy brzuśca i szyi ornament składający się z dwóch rzędów nakłuc poziomych, od których zwisają półkola zaznaczone podwójną nakłuwaną linią. Między półkolami dwie pionowe linie. Oprócz tego występuje jeszcze ornament plastyczny w postaci czterech par guzków, rozmieszczonych symetrycznie naokoło naczynia. Guzki te umieszczone są w półkolach. Barwa naczynia czarna, powierzchnia lśniąca. Średnica dna 7 cm, średnica największej wydatości brzuśca 20 cm, średnica wylewu 16,5 cm, wysokość 12,5 cm (tabl. I ryc. 4). 5) misa z lekko podciętą krawędzią. Dno płaskie, barwa brunatnożółta, przy krawędzi czarna. Powierzchnia gładka, lśniąca. Średnica dna 6 cm, średnica wylewu 16,5 cm, wysokość 5,5 cm (tabl. I ryc. 5). 6) naczynie chropowacone z gładką cylindryczną szyją, oddzieloną od brzuśca lekkim załamaniem; na granicy brzuśca i szyi imitacja dwóch uszek. Barwa czarna, średnica dna 6,5 cm, średnica wylewu 9 cm, wysokość 11 cm (tabl. I ryc. 6). 7) kubek czarny. Brzusiec dwustożkowy o ostrym załomie, szyja cylindryczna rozchylająca się na zewnątrz. Ucha taśmowe wystające ponad krawędź. Na granicy brzuśca i szyi ornament składający się z poziomego rzędu okrągłych nakłuc, od którego odchodzą półkola zaznaczone podwójną linią nakłuc. Pomiedzy półkolami zwisające festony, składające się z trzech linii. Średnica dna 4 cm, średnica wylewu 7 cm, wysokość 7,5 cm (tabl. I ryc. 7). 8) naczynie o dwustożkowym ostro załamanym brzuścu, szyja cylindryczna. Krawędź wylewu lekko wychylona na zewnątrz. Na granicy brzuśca i szyi

listwa. Barwa czarna, powierzchnia gładka, ślady gładzenia gładzikiem. Średnica dna 9,8 cm, średnica wylewu 14 cm, wysokość 21,5 cm (tabl. I ryc. 8). Naczynie przykryte było przykrywką z zakładką. Na czubku pokrywki znajdował się ornament składający się z trzech rzędów nakłuć, od których promieniście odchodziły linie ryte (tabl. I ryc. 9).

5. Brwilno pow. Płock.

Na polach w miejscowości tej występują naczynia typu grobów skrzynkowych i podkloszowych. W Muzeum Diecezjalnym w Płocku znajduje się naczynie o nisko umieszczonym brzuścu, cylindrycznej szyji rozchylającej się ku górze. Dno bardzo słabo zaznaczone. Na granicy brzuśca i szyi lekkie załamanie. Barwa czarna, powierzchnia gładka i wyświecona. Ślady gładzenia gładzikiem. Średnica wylewu 12 cm, średnica dna 4 cm, wysokość 11,5 cm (tabl. I ryc. 10). Lit.: G. Proniewski, o.c.

6. Chojno, pow. Lipno.

Na piaszczystym wzgórzu odkryto dwa groby wyłożone płaskimi kamieniami, w pierwszym grobie znajdowały się 24 naczynia ustawione w dwóch rzędach, systematycznie, od najmniejszych do największych. Popielnice przykryte były miskami; w pewnej odległości od tych grobów odkryto trzeci z czterema popielnicami, w których pomiędzy kośćmi znaleziono kółko brązowe w kształcie koleczyka, drucik brązowy oraz szczypczyki. Lit.: G. Zieliński, *Starożytności Dobrzyńskie*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 2, 1874; E. Majewski, *Materialy...*, o. c.

7. Ciechocin, pow. Płock.

Na zachód od wsi Ciechocina odkryto cmentarzyska ciałopalne. Groby w obstawie kamiennej. Zniszczone przez wykopywanie kamieni do budowli. Lit.: R. Jakimowicz, *Sprawozdanie z działalności Państwowego Urzędu Konserwatorskiego na okręg warszawski północny*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 6, 1921.

8. Ciepień, pow. Lipno

W 1951 r. odkryto grób skrzynkowy w kształcie prostokąta o wymiarach 1,5 m × 1 m. Grób zawierał 14 popielnic oraz dwie przystawki. Materiały w Muzeum w Toruniu. Nr inw. 3411 - 3413, 3415, 3417, 3419, 3425 i 3930. 1) popielnica czarna, gruszkowata, przykryta lekko wypukłą pokrywką z zakładką, zgniecioną, zawierająca ciałopalenie. 2) popielnica duża, czarna, gruszkowata, przykryta lekko wypukłą pokrywką z zakładką wpuszczoną. Wewnątrz ciałopalenie. Zniszczona. 3) popielnica brzuchata z cylindryczną szyją. Krawędź wylewu lekko wychylona na zewnątrz. Szyję od brzuśca oddziela lekkie załamanie, pod którym znajdują się dwa podwójne przeciwległe guzki. Powierzchnia gładzona, barwa brunatna. Wysokość 36,5 cm, średnica wylewu 22,3 cm, średnica dna 14 cm (tabl. I ryc. 11). Popielnicę przykrywała miseczka (tabl. I ryc. 12) w kształcie odcinka kuli, wgięta pod krawędzią, krawędź wychylona na zewnątrz. Płaskie taśmowe ucho. Pod

wgięciem krawędzi pasmo ukośnych kresek na obwodzie. Średnica wylewu 23 cm, wysokość 7,5 cm. Barwa brunatna. 4) popielnica barwy czarnej, dwustożkowa, z dość wysoką szyją, zwężającą się ku górze. Zniszczona. Zachowała się pokrywka stożkowata, z poziomą krawędzią i wpuszczoną zakładką (tabl. I ryc. 13). 5) popielnica, prawdopodobnie dziecięca, dwustożkowa, z wysoką cylindryczną szyją rozchylającą się ku górze. Na granicy brzuśca i szyi ornament w postaci wytłaczanych dołków, pod nimi biegnie faliste pasmo potrójnych delikatnych rytych linii. Widoczny na rysunku motyw powtarza się 11 razy. Dno wklęsłe od wewnątrz i od zewnątrz. Barwa czarna, powierzchnia gładka. Średnica wylewu 8,6 cm, dna 5 cm, wysokość 13 cm. Przykryta była kopulastą pokrywką barwy czarnej, z wpuszczaną zakładką. Wymiary pokrywki: wysokość 3 cm, średnica zakładki 8,5 cm (tabl. I ryc. 14). 6) popielnica (tabl. I ryc. 16) baniasta z krótką, wyodrębnioną, cylindryczną szyją. Na granicy brzuśca i szyi, na obwodzie, trzy pary płaskich guzków. Powierzchnia chropowata, barwa brunatna. Średnica wylewu 24 cm, dna 11,5 cm, wysokość 32 cm. Przykryta była misą. Misa miała kształt półkolisty, wgięta pod wylewem. Poniżej ornament w postaci kresek. Przy krawędzi jedno taśmowe ucho. Wysokość 9 cm, średnica wylewu 24 cm (tabl. I ryc. 15). 7) popielnica (tabl. II ryc. 1) dwustożkowa z wyodrębnianą, zwężającą się ku górze szyją, która oddzielona jest od brzuśca dość szerokim załamaniem. Barwa szarobrunatna, powierzchnia gładka. Wysokość 20 cm, średnica dna 10,7, średnica wylewu 10,2 cm. Przykryta była pokrywką kopulastą, podobną kształtem do hełmu, z wpuszczaną pierścieniową zakładką. Powierzchnia gładzona czarna. 8) popielnica barwy brunatnej, grubościenna, zniszczona przykryta była pokrywką kopulastą. 9) popielnica mała, dwustożkowy brzusiec, wysoka szyja rozchylająca się ku górze. Na granicy brzuśca i szyi ornament składający się z pasma pionowych kresek, podwójny, pasmo wężykowate z potrójnych linii, górne zakola wypełnione potrójnymi pionowymi kreskami. Denko wklęsłe. Powierzchnia gładzona. Barwa czarna. Wysokość 13,2 cm, średnica wylewu 9,7 cm, dna 5 cm. Przykryta była pokrywką z wpuszczoną zakładką, barwy brunatnej (tabl. II ryc. 2). 10) popielnica czarna, gładka, w szczątkach. Ułamki płaskiej pokrywy z wypuszczaną zakładką, barwy brunatnej. Zniszczona. 11) dzbanuszek dwustożkowy ze zwężającą się szyją i taśmowym uszkiem, barwy szarej, stał w miseczce kształtu odcinka kuli. Wymiary dzbanuszka: wysokość 5 cm, średnica wylewu 8 cm. Szyja utracona wraz z uszkiem (tabl. II ryc. 3). Miseczka: średnica wylewu 15,2 cm, wysokość 4 cm. Barwa brunatna (tabl. II ryc. 4). W miseczce obok dzbanuszka znajdowały się trzy żelazne, połączone kółeczka, z brązowym skobelkiem oraz trzonek żelaznej szpili ze śladami brązu, pochodzącego z główki. 12) popielnica przysadzista, czarna, dwustożkowa, w szczątkach. Pokrywka stożkowa, z zakładką. 13) popielnica dwustożkowa, z zaokrąglonym załomem, z krótką i zwężającą się szyją, zdobioną u nasady poziomym szeregiem drobnych, wytłaczanych

dołków. Powierzchnia gładzona, barwa brunatna. Średnica wylewu 13 cm, wysokość 23 cm, średnica dna 10 cm (tabl. II ryc. 5). Przykryta była pokrywką płaską, barwy brunatnej, z zakładką. Wśród szczątków ciepłopalenia znaleziono ułamek kolczyka z brązowego drutu. 14) popielnica duża, czarna, dwustożkowa, otoczona u nasady szyi daszkowatą w przekroju listwą. Szyja cylindryczna. Pod listwą dwa przeciwległe ucha (tabl. II ryc. 6). Średnica wylewu 16,8 cm, średnica dna 12 cm, wysokość 23 cm. Przykryta była pokrywką stożkowatą, z cylindrycznym wierzchołkiem, brzeg pokryty pionowymi nacięciami. Zakładka wpuszczana. Barwa czarna (tabl. II ryc. 7). Wśród ciepłopalenia znajdowały się żelazne szczypczyki o trójkątnych uchwytych, zakończone żelaznym kółkiem. 15) popielnica dwustożkowa, barwa czarna, zgnieciona. Zdobiona ornamentem poziomym w postaci szeregu pionowych kresek. Przykryta pokrywką stożkowatą, z zakładką.

Oprócz wyżej opisanych zabytków w MPT znajdują się jeszcze z Ciepienia następujące naczynia: 1) kubek — brzusiec dwustożkowy z zaokrąglonym załomem, cylindryczna szyja. Wylew rozchylony. Wysokie, taśmowate ucho, wystające ponad krawędź, dno prawie kuliste. Barwa czarna, powierzchnia wyświecona, ślady gładzenia gładzikiem. Średnica wylewu 9 cm, średnica dna 4 cm, wysokość 9 cm (tabl. II ryc. 9). 2) naczynie barwy brunatnej, brzusiec dwustożkowy, szyja cylindryczna. Na granicy brzuśca i szyi trzy uszka, taśmowe, przekłute, rozłożone symetrycznie naokoło naczynia. Brzusiec chropowaty, szyja gładka. Średnica dna 7 cm, średnica wylewu 13 cm, wysokość 11 cm (tabl. II ryc. 8). 3) Dwie pokrywki płaskie z wklęsłym środkiem (tabl. II ryc. 10a, 10b). Lit.: B. Zielonka, *Grób... z miejscowości Ciepień...*, o.c.

9. Domaniewice, pow. Łowicz.

Cmentarzysko kultury grobów skrzynkowych, częściowo zniszczone. Lit.: *Nowe odkrycia*, „Sprawozdania PMA”, t. 3, 1950.

10. Drażgów, pow. Garwolin.

Przy kopaniu dołu na kartofle znaleziono trzy naczynia typu grobów skrzynkowych: urnę, misę i kubek uchaty. Lit.: J. Kostrzewski *Przyczynki...*, o.c.

11. Drozdów, pow. Łomża.

Z miejscowości tej znane są paciorki brązowe (9 sztuk) oraz wisiorki gruszkowate (8 sztuk), typowe dla kultury grobów skrzynkowych. Lit.: J. Kostrzewski, *Przyczynki...*, o.c.

12. Dyblin, pow. Lipno.

W miejscowości tej odkryto grób skrzynkowy, w którym znajdowało się kilkanaście popielnic ustawionych w dwa rzędy. Żadnej z popielnic nie dało się wydobyć w całości. W popielnicach znaleziono sprzączkę żelazną, dwie kłanry żelazne oraz dwie zapinki brązowe. Lit.: G. Zieliński, o.c.; E. Majewski, o.c.

13. Frankowo, pow. Płock.

W Muzeum Diecezjalnym w Płocku znajdują się następujące naczynia, pochodzące (wg metryk) z grobu skrzynkowego: 1) popielnica — szyja krótka cylindryczna, wylew lekko wychylony na zewnątrz, największa wydętość brzuśca przypada w górnej partii naczynia. Dno wyodrębnione. Barwa brązowa, miejscami szara. Na szyi ślady gładzenia gładzikiem. Na granicy brzuśca i szyi dość duże załamanie, na którym występuje ornament dołków. Średnica dna 10,5 cm, średnica wylewu 21 cm, wysokość 25 cm (tabl. II ryc. 11). 2) popielnica — szyja długa, cylindryczna, brzusiec dwustożkowy, zaokrąglony. Barwa czarna, powierzchnia gładka, średnica dna 10 cm, średnica wylewu 11 cm, wysokość 22 cm. Przykryta była pokrywką (tabl. II ryc. 12). 3) dzbanek z utraconym uchem taśmowym. Barwa czarna, powierzchnia gładka, średnica dna 6 cm, średnica wylewu 12 cm, wysokość 12,5 cm (tabl. III ryc. 1). 4) kubek — utracone ucho taśmowe. Barwa czarna. Średnica wylewu 6,5 cm, wysokość 5 cm (tabl. III ryc. 2). 5) mały kubeczek z uchem taśmowym, barwa czarna. Średnica dna 3 cm, średnica wylewu 5 cm, wysokość 3,7 cm (tabl. III ryc. 3).

14. Glinno, pow. Płock.

W roku 1887 odkopano tu dwa groby skrzynkowe (adnotacje w metrykach). W jednym znajdowały się trzy naczynia, w drugim cztery. W Muzeum Diecezjalnym w Płocku znajdują się następujące naczynia: 1) popielnica z kośćmi przykryta miseczką. Posiada baniasty brzusiec, z wyraźnie wyodrębnioną szyją, z lekko wychylonym na zewnątrz wylewem. Szyja od brzuśca oddzielona lekkim załamaniem. Powierzchnia naczynia gładka, barwy czarnej. Wysokość 12 cm, średnica dna 8,5 cm, średnica wylewu 12,5 cm (tabl. III ryc. 9). 2) miseczka czarna, półkolista. Powierzchnia gładka. Wysokość 5,5 cm, średnica dna 6,6 cm, średnica wylewu 14 cm (tabl. III ryc. 4). 3) miseczka barwy czarnej. Powierzchnia gładka. Dno wyraźnie wyodrębnione. Krawędź podcięta i wychylona na zewnątrz. Wysokość 7,5 cm, średnica dna 7,5 cm, średnica wylewu 21,5 cm (tabl. III ryc. 7). 4) kubek z uchem. Barwa szara, powierzchnia gładka. Domieszka średnioziarnista. Wysokość 6,5 cm, średnica dna 2,5 cm, średnica wylewu 5 cm (tabl. III ryc. 5). 5) dzbanek. Barwa czarna. Brzusiec dwustożkowy. Cylindryczna szyja oddzielona od brzuśca lekkim załamaniem. Powierzchnia gładka, lśniąca. Domieszka średnioziarnista. Wysokość 11 cm, średnica dna 6 cm, średnica wylewu 10 cm. Szerokość taśmy, z której zrobiono ucho 2 cm (tabl. III ryc. 6). 6) naczynie dwustożkowe (popielnica), z wyraźnie wyodrębnionym dnem. Barwa ceglasto-szara. Powierzchnia gładka. Domieszka gruboziarnista. Średnica dna 11 cm, średnica wylewu 15 cm, wysokość 25 cm. Popielnica przykryta była pokrywką barwy szarej (tabl. III ryc. 10). 7) naczynie baniaste, z cylindryczną szyją. Krawędź wylewu zgrubiała. Barwa brązowo-szara. Średnica dna 12 cm, średnica wylewu 19 cm. Wysokość 27 cm (tabl. III ryc. 8). Lit. E. Majewski, *Materialy...*, o.c.

15. Głodno, pow. Puławy.

W Muzeum Lubelskim znajdują się ułamki naczyń czarnych, gładzonych oraz żółto-brunatnych, chropowatych, typu grobów skrzynkowych. Lit.: J. Kostrzewski, *Przyczynki...*, o.c.

16. Głowna, pow. Płock.

W Muzeum Diecezjalnym w Płocku znajdują się dwa naczynia: 1) mały, czarny kubeczek, z taśmowym uchem, szyja cylindryczna, krawędź wylewu lekko wychylona na zewnątrz. Brzusiec dwustożkowy, dno wyodrębnione. Szyja od brzuśca oddzielona lekkim załamaniem. Powierzchnia gładka. Domieszka drobnoziarnista. Średnica wylewu 4,8 cm, średnica dna 3,2 cm, wysokość 4,5 cm. 2) miska z wgięciem pod krawędzią, barwa szara, powierzchnia gładka. Pod krawędzią dwa guzki. Średnica wylewu 16 cm, średnica dna 4,5 cm, wysokość 6 cm.

17. Gole, pow. Grodzisk Mazowiecki.

W 1949 r. zostało odkryte i przebadane częściowo zniszczone cmentarzysko kultury pomorskiej i grobów podkloszowych. W trakcie badań odkryto 8 grobów. Spośród 8 przebadanych jeden należy do typu skrzynkowego zbiorowego, trzy do typu grobów z obwarowaniem, cztery pozostałe były grobami kloszowymi, przypuszczalnie jednostkowymi. Lit.: R. Mikłaszewska, *Cmentarzysko... w miejscowości Gole*, o.c.

18. Goszczyno, pow. Łęczyca.

Zostało tu odkryte cmentarzysko grobów skrzynkowych. Lit.: R. Mikłaszewska, *Materiały z okresu halszackiego i wczesnego okresu lateńskiego w dorzeczu górnej Warty i środkowej Pilicy*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 27, 1962.

19. Gozdowo, pow. Sierpe.

W Muzeum Diecezjalnym w Płocku znajduje się naczynie z grobu skrzynkowego. Krótka cylindryczna szyja, od brzuśca oddzielona lekkim załamaniem. Barwa szarobrunatna, powierzchnia miejscami szorstka, średnica dna 12 cm, średnica wylewu 20 cm. Wysokość 24 cm.

20. Gulczewo, pow. Wyszków.

W 1963 r. w trakcie orki rolnik J. Jadacki odkrył grób w obstawie kamiennej. Zawiadomiony o tym Konserwator Zabytków Archeologicznych odbył inspekcję i stwierdził, że był to grób popielnicowy, w obstawie kamiennej. W 1964 r. autorka niniejszej pracy podjęła systematyczne prace badawcze na terenie nowo odkrytego cmentarzyska.

Usytuowane jest ono na niewielkim wzgórzu, które leży przy drodze prowadzącej z Gulczewa do Nowego Rybna. Wzgórze to leży w pasie wydmy ciągnących się wzdłuż doliny Bugu. W trakcie prac badawczych odkryto 6 grobów podkloszowych oraz jeden w obstawie kamiennej, zbiorowy. Trzy groby podkloszowe były zupełnie zniszczone. Wystąpiły tylko kamienie,

którymi przypuszczalnie wykładane było dno grobu, oraz nieliczne fragmenty kloszy i innych naczyń (mis i przypuszczalnie popielnic). Między kamieniami i fragmentami ceramiki znajdowały się przepalone kości. Z pozostałych trzech grobów kloszowych, dwa były częściowo zniszczone, jeden zachowany w całości. Nierówny stopień zachowania grobów wynika z tego, że występowały one na różnych głębokościach. Grób nr 7, który wystąpił na największej głębokości, zachował się nienaruszony. Pozostałe zniszczone są przez orkę. Również nienaruszony był grób w obstawie kamiennej. Poza wyżej wymienionymi grobami wystąpiły jeszcze cztery skupiska ceramiki, w małych fragmentach, wraz z nielicznymi przepalonymi kośćmi. Były to prawdopodobnie ślady po zniszczonych grobach kloszowych.

Grób nr 4 w obstawie kamiennej. Kształt grobu owalny. Obudowa grobu składa się z dwóch rzędów dość dużych kamieni. Na wierzchu leżały również kamienie, ale w ten sposób, że nie tworzyły zwartego bruku. Kamienie również występowały wewnątrz grobu między popielnicami. Ciężar ich zgniółł naczynia znajdujące się w grobie. Naczyń w grobie znajdowało się 9, w tym cztery popielnice i pięć przystawek: 1) popielnica gruszkowata, niewielka, barwy czarnej. Przykryta była pokrywką w kształcie czapeczki, z zakładką. Bardzo popękana. Przy zdejmowaniu rozpadła się na drobne cząsteczki. Robiła wrażenie bardzo słabo wypalanej. W przełomie barwa ciemnobrązowa. 2) popielnica gruszkowata, niewielka, barwy czarnej, przykryta pokrywką w kształcie czapeczki. Przy zdejmowaniu zupełnie się rozsypała, jak wyżej opisana. 3) popielnica kształtu gruszkowatego, asymetryczna. Dno płaskie, brzusiec zaokrąglony, z największą wydętością w połowie wysokości naczynia. Szyjka zwężająca się cylindrycznie, wylew lekko wychylony, płasko ścięty. Powierzchnia zewnętrzna naczynia w górnej części wygładzona, na brzuscu lekko chropowata. Powierzchnia wewnętrzna lekko szorstka. Na dnie widać ślady podsypki z piasku. Barwa zewnętrzna ceglastobrunatna. Wewnętrzna jasnoszara. Średnica wylewu 14 cm, średnica dna 11 cm, wysokość 24 cm (tabl. III ryc. 11)4). misa przykrywająca popielnicę. Dno lekko kuliste. Brzusiec łagodnie rozchylony, wylew płasko ścięty. Zgrubiały od strony wewnętrznej. Średnica wylewu 15,5 cm, wysokość 6 cm. Powierzchnia zewnętrzna wyświecona, powierzchnia wewnętrzna gładka. Barwa jasnobrunatna. Domieszka drobnoziarnista (tabl. III ryc. 11a). W popielnicy między spalonymi kośćmi znajdowały się następujące fragmenty ozdób: paciorek z brązu do nakładania na szpilkę — średnica paciorka 1,5 cm. Główna szpilki kościanej oraz kawałek drutu okrągłego brązowego, być może fragment trzpienia szpilki. 5) czerpak z uchem taśmowym. Dno płaskie, ścianki lekko rozchylone. Wylew płasko ścięty. Powierzchnia zewnętrzna lekko wyświecona, wewnętrzna gładka. Barwa jasnobrunatna. Domieszka drobnoziarnista. Średnica wylewu 8,3 cm, średnica dna 3,6 cm, wysokość 3,7 cm (tabl. III ryc. 12). 6) misa o dnie nie-

wyodrebnionym, łagodnie zaokrąglonym brzuścu. Szyjka rozchylona, wylew płasko ścięty. Przejście szyjki w brzusiec podkreślone lekkim wcięciem. Powierzchnia zewnętrzna i wewnętrzna lekko wygładzona. Domieszka drobnoziarnista. Barwa zewnętrzna i wewnętrzna jasnobrunatna. Średnica wylewu 11,5 cm, wysokość 4 cm (tabl. III ryc. 13). 7) popielnica baniasta o dnie płaskim, lepionym na podsypce z piasku. Brzusiec silnie wydęty, szyjka cylindryczna, zwężająca się, wylew lekko wychylany, płasko ścięty. Brzusiec lekko chropowaty, szyjka wygładzana. Na przejściu brzuśca w szyjkę ornament pojedynczych dołek palcowych. Powierzchnia wewnętrzna wygładzana gładzikiem. Domieszka drobno- i średnioziarnista. Barwa zewnętrzna szarobrunatna, wewnętrzna ciemnoszara. Średnica wylewu 20,5 cm, średnica dna 12,5 cm, wysokość 25 cm (tabl. III ryc. 15). 8) fragment kubka z uchem taśmowym. Brzusiec wydęty o zaokrąglonym profilu, szyjka stożkowato zwężająca się, wylew lekko rozchylony, płasko ścięty. Powierzchnia zewnętrzna lekko wyświecona. Wewnętrzna wygładzana ręką i gładzikiem. Na granicy brzuśca i szyi ornament w postaci dookólnej linii, od której odchodzą krótkie pionowe kreseczki, oraz pojedyncze zwisające festony. Barwa powierzchni zewnętrznej i wewnętrznej szaroczarna. Domieszka średnioziarnista. Średnica wylewu 16 cm (tabl. III ryc. 14). 9) dzbanek zupełnie zniszczony, z jednym taśmowym uchem. Barwa czarna, brzusiec dwustożkowy, szyja cylindryczna. Na granicy brzuśca i szyi ornament składający się z poziomej linii rytej, od której odchodziły pionowe kreseczki. Średnica wylewu 15 cm, w przelomie barwa ciemnobrązowa. Domieszka średnioziarnista.

Grób nr 5 kloszowy zniszczony. Miseczka przewrócona na bok. Spełniała rolę popielnicy. Obok fragmenty klosza. 1) miska o dnie płaskim, łagodnie rozchylonym brzuścu i wylewie zaokrąglonym, lekko wywiniętym na zewnątrz. Powierzchnia zewnętrzna szorstka, wewnętrzna wygładzana. Domieszka drobnoziarnista. Barwa zewnętrzna i wewnętrzna jasnobrunatna. Średnica wylewu 18,5 cm, średnica dna 7 cm, wysokość ok. 7 cm (tabl. III ryc. 17).

Grób nr 6 kloszowy, częściowo zniszczony. Z klosza zachował się tylko duży fragment części przykrawędnej. Klosz przykrywał trzy popielnice oraz 2 przystawki. Wszystkie naczynia częściowo zniszczone. 1) fragment dolnej części popielnicy, dno płaskie, lepione na podsypce. Brzusiec łagodnie wydęty. Powierzchnia zewnętrzna szorstka, lekko chropowata. Powierzchnia wewnętrzna lekko wygładzona. Barwa zewnętrzna i wewnętrzna jasnobrunatna, domieszka drobnoziarnista. Średnica dna 11,5 cm (tabl. III ryc. 19). 2) fragment baniastej popielnicy z uszkodzoną szyjką i wylewem. Dno lepione na grubej podsypce. Powierzchnia lekko wygładzana. Domieszka drobnoziarnista. Barwa szarobrunatna. Średnica dna 8 cm (tabl. III ryc. 16). 3) kubek z taśmowym uchem. Dno płaskie, brzusiec lekko wydęty, przechodzi łagodnie w pionową szyjkę. Wylew płasko ścięty. Na wylewie po obu stronach ucha dwa guzki.

Powierzchnia zewnętrzna i wewnętrzna wygładzana. Barwa jasnobrunatna. Domieszka drobnoziarnista. Średnica wylewu 9 cm, średnica dna 5,5 cm, wysokość 8 cm (tabl. III ryc. 18). 4) popielnica zupełnie zniszczona. Widoczna była tylko partia przydenna. Nie dała się zdjąć, nawet w większych fragmentach. Rozsypała się w rękę. 5) naczynie barwy czarnej o łagodnie zaokrąglonym brzuścu, przechodzącym w cylindryczną szyję. Powierzchnia gładka wyświecona. Całe naczynie było spękane. Nie dało się zdjąć, poszczególne fragmenty rozpadły się w rękę i łuszczyły. W przełomie barwa ciemnobrązowa, domieszka średnioziarnista.

Grób nr 7 kloszowy. Nie zniszczony, wystąpił w czystym piasku. Zarysu jamy grobowej nie było. Klosz przykrywał popielnicę, która przykryta była miską. Po obu stronach klosza stały kubek i dzbanek 1) klosz — o dnie płaskim wyodrębnionym w stopkę. Brzusiec wydęty, łagodnie przechodzi w krótką, stożkowatą szyjkę. Wylew karbowany. Powierzchnia zewnętrzna na brzuścu silnie chropowata, narzucona gliną. Szyja szorstka, słabo wygładzona. Powierzchnia wewnętrzna wygładzona, lekko szorstka. Barwa zewnętrzna brązobrunatna, wewnętrzna szarobrunatna. Domieszka średnio- i gruboziarnista. Średnica wylewu 33 cm, średnica dna 18 cm, wysokość 35 cm (tabl. IV ryc. 1). 2) popielnica baniasta o dnie płaskim, brzusiec lekko wydęty, zwężający się do stożkowatej szyjki. Wylew rozchylony, zaokrąglony. Powierzchnia zewnętrzna na brzuścu ostro chropowata, na szyi wygładzana. Powierzchnia wewnętrzna wygładzana. Barwa zewnętrzna ceglasterobrązowa, wewnętrzna szarobrunatna. Domieszka drobno i średnioziarnista. Na dnie widać ślady podsypki z piasku i trawy oraz ślady patyka pozostałe po odcinaniu naczynia. Średnica dna 17 cm, średnica wylewu 20 cm, wysokość 25 cm (tabl. IV ryc. 2). W popielnicy znajdował się wisiołek kościany, noszący ślady spalania. 3) misa o brzuścu łagodnie rozchylonym, szyjce prostej i wylewie płasko ściętym. Powierzchnia zewnętrzna dołem lekko szorstka, na szyjce wyświecona. Powierzchnia wewnętrzna wygładzana. Domieszka średnioziarnista. Barwa zewnętrzna i wewnętrzna brązobrunatna, średnica wylewu 21 cm, średnica dna 11 cm, wysokość 9 cm (tabl. IV ryc. 3). 4) kubek jajowaty, z uchem taśmowym. Dno płaskie, lekko wyodrębnione, brzusiec lekko wydęty, wylew zaokrąglony, nieznacznie ścięty na zewnątrz. Powierzchnia zewnętrzna lekko chropowata, pionowo obmazywana. Powierzchnia wewnętrzna wygładzana. Domieszka drobno- i średnioziarnista. Dno lepione na podsypce z piasku. Barwa zewnętrzna ceglasterobrunatna, wewnętrzna szara. Średnica wylewu 15,5 cm, średnica dna 10,5 cm, wysokość 15 cm (tabl. IV ryc. 5). 5) kubek z uchem taśmowym, dno płaskie, brzusiec wydęty, szyjka cylindryczna, wylew płasko ścięty. Przejście brzuśca w szyjkę podkreślone lekkim wgłębieniem. Naczynie wtórnie przepalone w ogniu, średnica wylewu 11 cm, średnica dna 5 cm, wysokość 11,5 cm. Powierzchnia zewnętrzna i wewnętrzna wygładzana.

Domieszka drobno- i średnioziarnista. Barwa zewnętrzna i wewnętrzna szaro-brunatna (tabl. IV ryc. 4).

Poza wyżej odkrytymi obiektami odkryto też palenisko. Zarysowało się ono tuż pod ziemią orną, w postaci intensywnie czarnej plamy, w obrębie której znajdowało się bardzo dużo fragmentów węgla drzewnych. Układ ich wskazywał na to, że był to ruszt układany z drewna. W środku ułożone były kamienie. Sam spód paleniska był wykolokowany. Między kamieniami znaleziono przepalone kości. Były to kości ludzkie osobnika w wieku młodocianym.

W ziemi ornej nad zniszczonym grobem nr 5 znaleziono ciężarek tkacki. Obok grobu nr 6 przęślik.

21. Holendry, pow. Błonie.

W zbiorach PMA w Warszawie znajdują się następujące naczynia kultury pomorskiej: 1) popielnica ze stożkowatą szyją, silnie profilowanym brzuścem, płaskim dnem. Na górnej części brzuśca ornament. Powierzchnia czerniona. Wysokość 20,5 cm, średnica dna 11,2 cm. 2) dzban z utraconym uchem. Wysokość 14,3 cm, średnica dna 5,5 cm. 3) miska z rozchyloną krawędzią. Wysokość 8,8 cm, średnica otworu 19,4 cm, średnica dna 6,7 cm. Wszystkie naczynia pochodzą z grobu skrzynkowego. Lit.: *Nowe nabytki*, „Sprawozdania PMA”, t. 2, 1949.

22. Jagodne, pow. Węgrów.

Odkryto dwa groby z obstawą kamienną kultury pomorskiej. Lit.: S. Nosek, *Materiały do badań nad historią starożytną i wczesnośredniowieczną międzyrzecza Wisły i Bugu*, „Annales UMCS”, t. 6, 1951.

23. Jeziorna, pow. Piaseczno.

Na wzgórzu piaszczystym odkryto grób obwarowany kamieniami, znajdowało się w nim 15 naczyń. Lit.: „Tygodnik Ilustrowany”, nr 32, 1908.

24. Juliszewo, pow. Gostynin.

W Muzeum Diecezjalnym w Płocku znajduje się naczynie z grobu skrzynkowego. Brzusiec dwustożkowy, wyraźnie wyodrębniona, wysoka, cylindryczna szyja, wylew wychylony na zewnątrz. Dno płaskie. Szyja od brzuśca oddzielona ornamentem w postaci linii klutej. Brzusiec szorstki, ślady gładzenia ostrą trawą. Szyja gładka. Domieszka średnioziarnista. Barwa brunatna, miejscami szara. Średnica dna 8,5 cm, średnica wylewu 14 cm, wysokość 17 cm. Na metryczce adnotacja, że naczynie pochodzi z grobu zrobionego z kamienia polnego niełupanego. W grobie znajdowało się jeszcze 5 popielnic i przystawki (tabl. IV ryc. 6).

25. Kamień Kotowy, pow. Lipno.

W miejscowości tej odkryto grób skrzynkowy, który w całości został przeniesiony do Muzeum Diecezjalnego w Płocku. W tymże muzeum znajduje się również kilka naczyń z Kamienia Katowego, nie związanych z wymienionym grobem, pochodzących z ementarzyska kultury pomorskiej. 1) misa

lekką podciętą i wychyloną na zewnątrz krawędzią. Dno płaskie. Barwa brązowa, powierzchnia gładka. Domieszka średnioziarnista. Średnica wylewu 19,5 cm, średnica dna 5 cm, wysokość 6,5 cm (tabl. IV ryc. 8). 2) kubek z brzuścem dwustożkowym, zaokrąglonym; dno prawie półkoliste, szyja rozchylająca się ku górze, oddzielona od brzuśca lekkim załamaniem. Ślad po obtłuczeniu ucha. Barwa czarna, powierzchnia gładka. Domieszka drobnoziarnista. Średnica wylewu 8,5 cm, wysokość 8,5 cm. 3) naczynie dwustożkowe, zwężające się ku górze. Wylew prosto ścięty, dno wyodrębnione. Barwa brązowoszara, powierzchnia gładka. Domieszka średnioziarnista. Średnica wylewu 13 cm, średnica dna 8 cm, wysokość 16,5 cm (tabl. IV ryc. 9). 4) naczynie dwustożkowe, szyja cylindryczna. Krawędź wylewu rozchylona na zewnątrz. Na granicy brzuśca i szyi lekkie załamanie. Pod nim trzy pary płaskich guzków, rozmieszczonych symetrycznie naokoło naczynia. Barwa brązowa, przy szyi szara. Wnętrze szare. Powierzchnia gładka, domieszka średnioziarnista. Średnica wylewu 14,5 cm, średnica dna 7 cm, wysokość 14 cm (tabl. IV ryc. 10). 5) misa z płaskim dnem i lekko zaznaczoną krawędzią wylewu. Barwa czarna. Powierzchnia gładka. Domieszka średnioziarnista. Średnica wylewu 13 cm, średnica dna 8,5 cm, wysokość 4 cm (tabl. IV ryc. 7). 6) naczynia baniaste, z cylindryczną szyją. Dno wyodrębnione. Szyja oddzielona od brzuśca listwą ornamentowaną podłużnymi nacięciami. Na listwie trzy pary płaskich guzków, rozmieszczonych symetrycznie naokoło naczynia. Barwa szara. Brzusiec chropowaty, szyja gładka. Domieszka średnioziarnista. Średnica wylewu 17,5 cm, średnica dna 11,8 cm, wysokość 26 cm (tabl. IV ryc. 11).

26. Kamieniec, pow. Siedlce.

W 1877 r. został odkryty na wzgórzu grób skrzynkowy. Wewnątrz znajdowała się popielnica barwy czerwonej. Poza ścianami grobu znalazły się dwa fragmenty naczynia barwy szarej, zdobione rytymi trójkątami. Lit.; S. Nosek, *Materiały...*, o.c.

27. Kępa Zeliszewska, pow. Siedlce.

W drugiej połowie ubiegłego stulecia odkrywano tu skrzynkowe groby ciałopalne. Lit.: S. Nosek, *Materiały...*, o.c.

28. Kębłowo, pow. Płońsk.

W miejscowości tej została znaleziona urna typu grobów skrzynkowych. Lit.: J. Kostrzewski, *Przyczynki...*, o.c.

29. Kłobukowo — Patrze, pow. Płock.

W 1945 r. odkryto na stromym cyplu tarasu rzeki Skrwy dwa zespoły grobowe. Groby te miały kształt kamiennych skrzyń, zbudowanych z cienkich płyt piaskowca, i zawierały po kilkanaście naczyń wypełnionych kośćmi. Cały materiał zabytkowy z tych grobów zaginął. W 1956 r. został odkryty następny grób, z którego zachowały się liczne fragmenty ceramiki i dwa uszkodzone naczynia. W tymże roku przeprowadzone badania ratownicze

doprowadziły do odkrycia jeszcze dwóch grobów: zbiorowego, na którego wyposażenie składało się 14 naczyń oraz fragmenty przedmiotów: żelaznych, brązowych i kloszowego.

W 1961 r. autorka niniejszej pracy przeprowadziła dalsze badania na terenie cmentarzyska. W trakcie tych badań odkryto dwa groby kloszowe i jeden grób z obwarowaniem kamiennym.

Grób nr 3, z obwarowaniem kamiennym. Kamienie układały się w owal. Oś dłuższa wynosiła ok. 2,6 m, krótsza 1,6 m. Grób był częściowo zniszczony, ceramika potłuczona, kości rozsypane. W grobie znajdowały się następujące naczynia: 1) popielnica (tabl. IV ryc. 12), częściowo zniszczona, brak części przydennej. Baniasta, z cylindryczną szyją, krawędź lekko rozchylająca się na zewnątrz. Szyja oddzielona od brzusca lekkim załamaniem, pod nim ornament jodelkowy. Barwa szara miejscami brunatna. Wnętrze szare. Powierzchnia gładka, ślady gładzenia gładzikiem. Średnica wylewu 16 cm, średnica największej wydętości brzusca 26 cm. 2) popielnica (tabl. IV ryc. 13), częściowo zniszczona. Brzusiec wydęty, szyja cylindryczna, wylew lekko rozchylony, płasko ścięty. Przejście szyi w brzusiec podkreślone lekkim wgłębieniem. Brzusiec silnie, nieregularnie chropowaty. Szyja wygładzona gładzikiem i wyświecana. Powierzchnia wewnętrzna szmatką i gładzikiem. Domieszka średnioziarnista. Barwa zewnętrzna na brzuscu brunatna, na szyi szarobrunatna. Barwa wewnętrzna szara. Na przejściu szyi w brzusiec ornament płytkich dołków palcowych, od których zwisają nalepione potrójne festony. Średnica wylewu 19,5 cm, średnica największej wydętości brzusca 27 cm. 3) fragment wylewu naczynia. Powierzchnia zewnętrzna i wewnętrzna lekko wyświecona. Domieszka drobnoziarnista. Barwa jasnobrunatna, wewnątrz szara. Średnica wylewu 17 cm. Fragment dna tego samego naczynia. Dno wyświecone. Na dnie ryty szerokim gładzikiem znak garncarski w kształcie krzyża. Średnica dna 7 cm (tabl. V ryc. 1). 4) misa w kształcie stożka ściętego. Wylew skośnie ścięty. Dno lekko wyodrębnione. Powierzchnia zewnętrzna i wewnętrzna wyświecona, gładka. Domieszka drobnoziarnista. Średnica wylewu 23 cm, średnica dna 7 cm, wys. 7 cm (tabl. V ryc. 2). 5) fragment misy z lekko podciętym i wychylonym na zewnątrz wylewem (tabl. V ryc. 3). Powierzchnia zewnętrzna wygładzana ręką, gładzikiem i lekko wyświecana. Powierzchnia wewnętrzna gładka. Domieszka drobnoziarnista. Barwa jasno-szaro-brunatna. Średnica wylewu 21 cm. 6) fragment misy z uchem taśmowym, lekko wgiętym (tabl. V ryc. 4). Szyjka zaznaczona słabo widocznym załamaniem. Barwa zewnętrzna jasnobrunatna, z szarymi plamami. Domieszka drobnoziarnista. Powierzchnia zewnętrzna gładka, wewnętrzna wygładzana słabiej. Średnica wylewu 19 cm. 7) czarny kubek. Dwustożkowy brzusiec, szyja cylindryczna, wylew lekko wychylony na zewnątrz. Powierzchnia gładka, ślady gładzenia gładzikiem. Ślad po utraconym uchu. Szerokość taśmy, z której wykonano ucho, 2 cm.

Wysokość 6 cm, średnica wylewu 6 cm, dna 2,5 cm (tabl. V ryc. 12). 8) fragment misy, dno wyodrębnione płaskie. Barwa czarna, powierzchnia gładka, wewnętrzne chropowate. Średnica dna 7,5 cm (tabl. V ryc. 5).

Grób nr 4, kloszowy, częściowo zniszczony; klosz był ścięty mniej więcej w połowie wysokości. In situ rysował się wyraźnie, niestety, nie dał się zdjąć nawet w większych kawałkach. Rozsypał się przy zdejmowaniu w drobne łamiące się kawałki. Naokoło klosza widoczny był zarys jamy grobowej. W obrębie klosza znajdowała się popielnica oraz cztery misy. 1) popielnica — zniszczona partia przydenna. Naczynie baniaste z cylindryczną szyją, wylew wychylony na zewnątrz. Barwa brunatna, miejscami lekko szara, szyja od brzuśca oddzielona lekkim załamaniem, pod nim ornament wklęsłych dołków. Powierzchnia gładka, ślady gładzenia gładzikiem. Średnica wylewu 17 cm, średnica największej wydętości brzuśca 23 cm (tabl. V ryc. 6). 2) misa z uszkiem taśmowym. Dno płaskie, brzusiec wydęty, łagodnie załamany, w krótką, niewyodrębnioną szyjkę. Wylew rozchylony, płasko ścięty. Powierzchnia zewnętrzna wygładzana i lekko wyświecona. Powierzchnia wewnętrzna gładka. Domieszka drobnoziarnista. Barwa szarobrunatna. Średnica wylewu 30 cm, średnica dna 11 cm, wysokość 11 cm (tabl. V ryc. 7). 3) misa półkolista, częściowo uszkodzona. Dno wyodrębnione. Krawędź wylewu podcięta i wychylona na zewnątrz. Barwa czarna, powierzchnia gładka. Wysokość 7,5 cm, średnica dna 6,5 cm, średnica wylewu 20 cm (tabl. V ryc. 8). 4) misa półkolista, przy krawędzi dwa guzki. Dno płaskie. Barwa brunatna, miejscami szara, głównie przy wylewie. Wnętrze szare, powierzchnia gładka. Domieszka średnioziarnista. Średnica wylewu 19 cm, dna 10 cm, wysokość 6 cm (tabl. V ryc. 9). 5) fragment misy z uszkiem. Krawędź zgrubiała. Barwa brunatna, powierzchnia gładka. Domieszka średnioziarnista. Średnica wylewu 18 cm, szerokość taśmy, z której wykonano ucho, 1,8 cm (tabl. V ryc. 10).

Grób nr 5, kloszowy. Klosz wystąpił w fragmentach, fragmenty dwóch mis oraz jednego naczynia prawdopodobnie popielnicy. 1) misa z podciętym i wychylonym na zewnątrz wylewem lekko zgrubiałym. Zdobiona ornamentem linii rytych, czterech poziomych, poprzecinanych skośnymi i pionowymi, o układzie nieregularnym. Średnice wylewu 30 cm. Barwa brunatna, miejscami szara. Wnętrze szare. Powierzchnia gładzona. Ślady gładzenia gładzikiem (tabl. V ryc. 13). 2) fragment misy z uszkiem taśmowym. Powierzchnia zewnętrzna i wewnętrzna wygładzana gładzikiem. Domieszka drobnoziarnista. Barwa jasnobrunatna. Średnica wylewu 21 cm. 3) fragment naczynia (popielnicy). Dno i powierzchnia zewnętrzna gładka i wyświecona. Domieszka drobnoziarnista. Barwa ceglastobrunatna. Średnica dna 7 cm (tabl. V ryc. 11).

W warstwie ziemi ornej, tuż pod powierzchnią, wystąpiło palenisko w zarysie nieregularnym, z luźno leżącymi kamieniami, wśród których znajdowały się duże fragmenty polepy. Lit.: J. Miśkiewicz, o.c.

30. Kowalki, pow. Rypin.

Odkryto tu grób kultury pomorskiej zawierający 9 naczyń. Ponadto w zbiorach Katedry Archeologii Polski Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, znajdują się cztery naczynia z Kowalek, z grobu odkrytego w trakcie badań ratowniczych, przeprowadzonych przez Katedrę. Lit.: G. Zieliński, o.c.

31. Kożuszki, pow. Sochaczew.

Przy robotach kolejowych odkopano i zniszczono grób kamienny skrzynkowy. Lit.: R. Jakimowicz, *Sprawozdanie z działalności Państwowego Konserwatora Zabytków Prehistorycznych Okręgu Warszawskiego za rok 1923*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 9, 1928.

32. Kopiska Duże, pow. Grodzisk Mazowiecki.

Odkryto tu dwa groby kultury pomorskiej. Na obudowę grobu pierwszego składało się 5 ciosanych głazów poustawianych na sztorc oraz jedno żarno. Dno było z płaskiego kamienia. W grobie znajdowały się dwie popielnice barwy czarnej przykryte pokrywkami oraz jedna przystawka. Drugi grób miał kształt owalny, obstawa była zrobiona z grubego kamienia polnego. Znajdowało się w nim prawdopodobnie 5 popielnic oraz 5 przystawek. Popielnice przykryte były pokrywkami. Lit.: *Kronika krajoznawcza*, „Ziemia”, R. 4, 1913.

33. Kretki, pow. Rypin.

Na folwarku należącym do Osiecka znaleziono kilka grobów skrzynkowych. Uległy one zniszczeniu. Lit.: R. Jakimowicz, *Sprawozdanie Państwowego Konserwatora Zabytków Archeologicznych Okręgu Warszawskiego za rok 1924*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 10, 1929.

34. Liszyno, pow. Płock.

Na bagnach zwanych „Brodkami” znajduje się grodzisko. Na terenie grodziska, na powierzchni, występuje ceramika charakterystyczna dla kultury łużyckiej i kultury grobów skrzynkowych. Do tych ostatnich należą fragmenty czarnej ceramiki z ornamentem jodełkowym. Ceramika ta na grodzisko dostała się prawdopodobnie z pobliskiej wydmy, na której znajdują się fragmenty analogicznej ceramiki. Lit.: R. Jakimowicz, *Sprawozdania* (1)..., o.c.

35. Łęgi, pow. Mława.

Są tu groby skrzynkowe nienaruszone. Lit.: *Najnowsze odkrycia*, „Z Otehlani Wieków”, R. 1, 1921.

36. Łukowo, pow. Maków Mazowiecki.

Na terenie majątku Łukowo znaleziono napiersnik pomorski. Lit.: L. Lubomirski, o.c.

37. Mazowsze, pow. Lipno.

Odkryto tu grób wyłożony płaskimi kamieniami, w których znajdowały się popielnice. Lit.: E. Majewski, *Materiały*..., o.c.

38. Miąchy, pow. Mława.

W Muzeum Miejskim w Płocku znadują się z tej miejscowości trzy naczynia pochodzące z cmentarzyska kultury pomorskiej: 1) naczynie z krótką cylindryczną szyją. Krawędź wylewu lekko wychylona na zewnątrz, brzusiec baniasty, dno prawie półkolistе. Na granicy brzuśca i szyi ornament podłużnych nacięć. Barwa brunatnoszara, powierzchnia gładka, średnica wylewu 13 cm, średnica dna 5 cm, wysokość 14 cm (tabl. V, ryc. 15). 2) niewielka popielnica zawierająca kości, szyja cylindryczna, krawędź wylewu lekko wychylona na zewnątrz. Brzusiec mocno wydęty, nisko umieszczony, dno prawie półkuliste. Średnica wylewu 9,5 cm, wysokość 10,5 cm (tabl. V ryc. 16). 3) mały kubek, barwa czarna, powierzchnia gładka, średnica wylewu 5,5 cm, średnica dna 3,4 cm, wysokość 4,5 cm (tabl. V ryc. 14).

39. Milanówek, pow. Pruszków.

Odkryto tu cmentarzysko kultury pomorskiej. Odsłonięto trzy groby. Wśród kamieni użytych do budowy grobów znajdowało się sporo rozcieraczy kamiennych oraz dwa nieckowate żarna. Lit.: *Odkrycia*, „Z Otchłani Wieków”, R. 6, 1931.

40. Młyniec, pow. Lipno.

W Muzeum Miejskim w Płocku znajduje się siedem naczyń z tej miejscowości. 1) dzbanek z wysoką cylindryczną szyją, rozchyloną w górnej partii kielichowato. Brzusiec nisko umieszczony, dwustożkowy, wydzielony od szyi lekkim załamaniem. Barwa ceglastożółta, powierzchnia gładka, domieszka drobnoziarnista. Średnica wylewu 9 cm, średnica dna 4,5 cm, wysokość 14 cm (tabl. VI ryc. 1). 2) dzban z wysoką szyją cylindryczną, krawędź wylewu lekko wychylona na zewnątrz, największa wydętość brzuśca umieszczona bardzo nisko. Brzusiec od szyi oddzielony lekkim załamaniem. Ślad po utraconym uchu. Barwa ceglasta, powierzchnia gładka. Średnica wylewu 13 cm, wysokość 17 cm, średnica dna 8 cm (tabl. VI ryc. 2). 3) dzban analogiczny jak wyżej opisany, tylko górna partia szyi rozchylona kielichowato. Średnica wylewu 11 cm, średnica dna 8 cm, wysokość 13 cm (tabl. VI ryc. 3). 4) małe naczynie z cylindryczną szyją, barwa ceglasta, powierzchnia gładka, domieszka drobnoziarnista. Średnica wylewu 6 cm, średnica dna 4 cm, wysokość 6 cm 5) fragment dzbana, szyja cylindryczna przy wylewie rozchylona kielichowato, szyja od brzuśca oddzielona lekkim załamaniem. Barwa ceglasta, powierzchnia gładka, lekko polerowana, ślady gładzenia gładzikiem. Średnica wylewu 13 cm (tabl. VI ryc. 4). 6) dzban z utraconym uchem taśmowym. Barwa ceglasta, powierzchnia gładka, szyja od brzuśca oddzielona lekkim załamaniem. Wysokość 12 cm, średnica dna 6 cm, średnica wylewu 14 cm (tabl. VI ryc. 5). 7) kubek, barwa żółtoceglasta, przy dnie czarna. Ucho taśmowate z zakłębieniem po środku. Wysokość 10 cm, średnica wylewu 10 cm, średnica dna 5 cm (tabl. VI ryc. 6).

41. Model, pow. Gostynin.

W 1882 r. odkryto tu cztery groby skrzynkowe. W Muzeum Diecezjalnym w Płocku znajdują się następujące naczynia z tej miejscowości: 1) naczynie baniaste z cylindryczną szyją. Dno wyraźnie wyodrębnione. Na granicy brzuśca i szyi ornament dookólny składający się ze skośnych, owalnych dołków. Powierzchnia gładka, barwa jasnoszara, wewnątrz ceglaste. Średnica dna 12 cm, średnica wylewu 18 cm, wysokość 26 cm (tabl. VI ryc. 7). 2) pokrywa półkolistą, z cylindrycznym czubkiem i cylindryczną zakładką (tabl. VI ryc. 7a). 3) naczynko o dwustożkowym brzuścu i cylindryczną szyją rozchylającą się na zewnątrz. Dno płaskie. Powierzchnia gładka. Barwa czarna. Domieszka drobnoziarnista. Średnica dna 5 cm, średnica wylewu 7,8 cm, wysokość 8 cm (tabl. VI ryc. 8). 4) naczynie baniaste, z cylindryczną szyją rozchylającą się ku górze. Dno płaskie. Brzusiec lekko szorstki, szyja gładka. Na granicy brzuśca i szyi ornament, który tworzy pasmo dołków palcowych, pod nim sześć zgrupowań po cztery dolki, układających się symetrycznie naokoło naczynia. Barwa szara. Domieszka średnioziarnista. Średnica dna 12 cm, średnica wylewu 17 cm, wysokość 24 cm (tabl. VI ryc. 9). Lit.: J. Kostrzewski, *Przyczynki...*, o.c.

42. Nowodwory (teren Wielkiej Warszawy).

W 1924 r. zostały tu odkryte i zniszczone dwa groby podkloszowe oraz grób w obstawie kamiennej. Z całego przypadkowego znaleziska zachował się duży kamień żarnowy z obstawy kamiennej oraz należący doń rozcieracz. Następnie przeprowadzono na terenie odkrytego cmentarzyska badania ratownicze. W trakcie prac ratowniczych odsłonięto grób ciałopalny wielopopielnicowy w obstawie kamiennej. Na inwentarz grobu składało się 13 popielnic oraz 17 przystawek. Zachowało się 6 popielnic oraz 8 przystawek. W popielnicach znajdowały się następujące przedmioty metalowe: szczypczyki toaletowe brązowe oraz fragmenty dwuczłonowej kurzowatej fibuli typu Certosa, uszkodzony wisiorek brązowy, brązowa szpila z łabędzią szyjką, szpila tarczowa z łabędzią szyją żelazna (tarczka okładana blaszką brązową), szczypczyki żelazne z przesówką.

W rok później odkryto jeszcze jeden grób obwarowany; znajdowała się w nim jedna popielnica, która została zniszczona przez znalazcę. Między kośćmi w popielnicy znajdowały się następujące przedmioty brązowe. Szczypczyki toaletowe oraz fibula kuszowata dwuczłonowa typu Certosa. Lit.: J. Antoniewiczowa, *Groby ciałopalne...*, o.c.

43. Nowa Wieś, pow. Lipno.

W miejscowości tej występowały groby skrzynkowe. Lit.: „Życie Włocławskie i Okolicy”, nr 10/12, 1927.

44. Oleszno, pow. Lipno.

We wsi Oleszno odkryto dwa groby kultury pomorskiej. W Muzeum

Miejskim w Płocku znajduje się pochodzący z tej miejscowości duży kubek z nisko umieszczonym brzuścem, wysoką cylindryczną szyją rozchylającą się ku górze. Ślad po utraconym taśmowym uchu. Dno słabo wyodrębnione. Powierzchnia czarna, gładka, domieszka średnioziarnista; średnica dna 5 cm, średnica wylewu 13 cm, wysokość 16 cm. Lit.: G. Zieliński, o.c.

45. Oporów, pow. Kutno.

W miejscowości tej odkryto grób skrzynkowy. Kształt grobu prostokątny. Skrzynia grobu zbudowana była z dużych płaskich kamieni, umocnionych z zewnątrz mniejszymi kamieniami. Spód skrzyni wyłożony był płaskimi kamieniami, cały grób przykryty był płaskim głazem. Z grobu wydobyto rzekomo cztery naczynia, z czego tylko dwa się zachowały. Lit.: J. Kmiecinski, *Halsztacki grób skrzynkowy z miejscowości Oporów, pow. Kutno*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 22, 1955.

46. Ośnica, pow. Płock.

W miejscowości tej odkopano grób obłożony kamieniami, w których znaleziono 8 popielnic całych i dwie zniszczone. Znajdowały się w nich spalone kości. Grób przykryty był trzema kamiennymi płytami. Lit.: A. Przeździecki, *Kongres międzynarodowy antropologów i archeologów przedhistorycznych*, „Biblioteka Warszawska”, 1872.

47. Parzeń, pow. Płock.

W 1879 r. nad Skrwą odkryto cmentarzysko ciałopalne, które zostało częściowo zniszczone. Jeden grób skrzynkowy został wyeksplorowany przez archeologa amatora, F. Tarczyńskiego. W Muzeum Diecezjalnym w Płocku znajdują się dwa naczynia z tej miejscowości: 1) Popielnica z wpuszczoną pokrywą. Barwa czarna, lśniąca. Ślady gładzenia gładzikiem. Szyja od brzuśca oddzielona lekkim załamaniem. Wysokość 24 cm, średnica wylewu 12,5 cm, średnica dna 9 cm. Naczynie znajduje się w Muzeum Diecezjalnym w Płocku (tabl. VI ryc. 10a). 2) Popielnica w kształcie dzbana, o nisko umieszczonym stożkowatym brzuścu, z wysoką szyją, lekko wychyloną na zewnątrz. Barwa czarna, powierzchnia gładka, lśniąca, widoczny ślad po obtłuczonym uchu. Na największej wyđętości występuje ornament kluty, wysokość 12 cm, średnica dna 6 cm, średnica wylewu 11 cm. (tabl. VII ryc. 1).

Ponadto wystąpił tam grób podkloszowy. Lit.: E. Majewski, *Materiały...*, o.c.

48. Pasikonie, pow. Sochaczew.

Odkryte groby zbiorowe stanowiły fragment dużego cmentarzyska, które uległo dewastacji podczas zagospodarowywania terenu oraz prac rolnych. Według informacji właściciela gruntu, zniszczone groby zawierały duże ilości naczyń ustawionych zawsze w dwóch rzędach i obudowane dużymi kamieniami. Lit.: H. Różańska, *Badanie cmentarzyska w Pasikonikach, pow. Sochaczew w latach 1964 - 1965*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 33, 1968.

49. Piaski, pow. Łęczycza.

Cmentarzysko grobów skrzynkowych. Badania ratownicze R. Jakimowicza w r. 1923. Lit.: R. Mikłaszewska, *Materiały...*, o.c.

50. Piłasków, pow. Pruszków.

W 1898 r. odkryto tu cmentarzysko kultury pomorskiej. W trakcie niwelacji niewielkiego wzniesienia natrafiono na grób w obstawie kamiennej, ale uległ on zniszczeniu. Zachowała się jedna popielnica. W grobie znajdowało się kilka popielnic i przystawek. Lit.: M. Wawrzyniecki, *Drobne wiadomości o wykopaliskach przedhistorycznych w Królestwie Polskim*, „Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne”, t. 5, 1899.

51. Płock, pow. Płock.

Na miejscu gmachu banku państwowego odkryto grób skrzynkowy. Znajdowały się w nim dwie popielnice i dwie przystawki. Lit.: G. Proniewski, o.c.

52. Płonko, pow. Rypin.

Odkryto tu grób skrzynkowy. Znajdowały się w nim cztery popielnice. Lit.: R. Jakimowicz, *Sprawozdanie...* (3), o.c.

53. Polaki, pow. Siedlce.

W trakcie orki natrafiono na 4 groby, zawierające po jednym naczyniu. Dwa naczynia całkowicie uległy zniszczeniu, dwa się zachowały. W 1955 r. przeprowadzono badania ratownicze, w wyniku których odkryto dalszy grób oraz skupisko ceramiki z fragmentami co najmniej 11 naczyń. W jednej z popielnic znajdował się nożyk żelazny. Ceramika ma szereg cech właściwych formom kultury pomorskiej. Niektóre naczynia, aczkolwiek pozbawione elementów antropomorficznych, stanowią formalne nawiązania do popielnic twarzowych. Typowe też dla tej kultury są dwie pokrywy z cylindrycznymi zakładkami. Lit.: T. Hildt-Węgrzynowicz, o.c.

54. Popłacin, pow. Gostynin.

Na wydmie znaleziono grób. Przeprowadzone badania powierzchniowe wykazały, że w pobliżu występowała ceramika typu grobów skrzynkowych i kultury łużyckiej. Wskazywałoby to, że istniało tu cmentarzysko zniszczone już dawniej. Lit.: R. Jakimowicz, *Sprawozdanie...* (1), o.c.

55. Rembielin, pow. Płock.

W Muzeum Miejskim i w Muzeum Diecezjalnym w Płocku znajdują się następujące naczynia z grobów skrzynkowych z cmentarzyska kultury pomorskiej. Muzeum Miejskie 1) naczynie o dwustożkowym brzuścu, o ostrym załomie nisko umieszczonym. Szyja wysokacylindryczna. Dno bardzo słabo wyodrębnione. Ślad po obtłuczonym uchu. Szerokość taśmy, z której zrobione było ucho, 3 cm. Barwa brunatnoszara, powie rzechnia gładka. Średnica wylewu 9,5 cm, wysokość 14cm (5 tabl. VII ryc. 2). 2) naczynie o brzuścu dwustożkowym, o łagodnym załomie, szyja cylindryczna. Kra-

wędź wylewu lekko wychylona na zewnątrz. Barwa czarna, powierzchnia gładka. Ornamentowane ornamentem składającym się z dwóch rzędów prostokątnych nakłuc, biegnących poziomo. Od nich w dół odchodzą festony, składające się z sześciu linii. Średnica dna 7 cm, średnica wylewu 13 cm, wysokość 18 cm (tabl. VII ryc. 3). 3) płytka miseczka, z lekko podciętą krawędzią. Pod krawędzią w jednym miejscu guzek. Powierzchnia szaroczarna. Domieszka gruboziarnista. Średnica dna 5 cm, średnica wylewu 12 cm, wysokość 2,5 cm (tabl. VII ryc. 7). 4) baniaste naczynie z cylindryczną szyją. Krawędź wylewu lekko odchylona na zewnątrz. Szyja gładka, brzusiec chropowaty. Barwa brunatnoszara. Na brzuscu dwa uszka umieszczone symetrycznie po obu stronach naczynia. Uszka wklęsłe po środku. Szerokość taśmy, z których zostały zrobione, 2,5 cm. Średnica dna 10 cm, średnica wylewu 15 cm, wysokość 21 cm (tabl. VII ryc. 4). Muzeum Diecezjalne 5) baniaste naczynie, z cylindryczną szyją. Dno wyodrębnione. Barwa brunatnożółta. Brzusiec chropowaty, szyja gładka. Na granicy brzuśca i szyi karbowana listwa, od której w trzech miejscach odchodzi ornament plastyczny imitujący uszka. Średnica dna 7,5 cm, średnica wylewu 13 cm, wysokość 15 cm (tabl. VII ryc. 9). 6) naczynie baniaste, krótka cylindryczna szyja gładka szara, brzusiec brunatny chropowaty. Średnica wylewu 19 cm, średnica dna 11 cm, wysokość 23,5 cm (tabl. VII ryc. 5). 7) naczynie baniaste, o wysoko umieszczonej największej wydętości brzuśca. Szyja cylindryczna zwężająca się ku górze. Szyja gładka czarna, brzusiec brunatny silnie chropowaty. Na granicy brzuśca i szyi karbowana listwa. Domieszka średnioziarnista. Średnica wylewu 17 cm, średnica dna 12 cm, wysokość 23 cm (tabl. VII ryc. 7). 8) dzbanek czarny. Brzusiec dwustożkowy, wysoka cylindryczna szyja. Krawędź wylewu lekko wychylona na zewnątrz. Brzusiec od szyi oddzielony lekkim załamaniem. Duże taśmowe ucho. Szerokość taśmy, z której zrobiono ucho, 2 cm. Średnica dna 7 cm, średnica wylewu 10 cm, wysokość 17 cm. Na metryczce adnotacja, że pochodzi z „trzeciego grobu skrzynekowego” (tabl. VII ryc. 8).

56. Rokicie, pow. Płock.

W Muzeum Diecezjalnym w Płocku znajdują się następujące naczynia, pochodzące z cmentarzyska kultury pomorskiej: 1) naczynie o dwustożkowym brzuscu, wysokiej cylindrycznej szyi zwężającej się ku górze. Szyja od brzuśca oddzielona załamaniem. Barwa ceglata, powierzchnia gładka. Domieszka drobnoziarnista. Średnica dna 9,5 cm, średnica wylewu 10,5 cm, wysokość 19,8 cm (tabl. VII ryc. 10). Na metryczce adnotacja, że pochodzi z grobu skrzynekowego. 2) naczynie jajowate, z cylindryczną szyją. Krawędź wylewu lekko wychylona na zewnątrz. Na granicy brzuśca i szyi ornament dookolny owalnych dołków. Na nim umieszczone są trzy pary guzków, rozmieszczonych symetrycznie naokoło naczynia. Szyja szara, brzusiec ceglastoszary. Domieszka gruboziarnista, średnica dna 12 cm, średnica wylewu 17 cm, wysokość

32 cm. Przykryta cała wysoka, czapkowatą pokrywą, z listwą dookólną (tabl. VII ryc. 11).

57. Sarnów, pow. Zwoleń.

Cmentarzysko kultury pomorskiej, w znacznej części zniszczone. Lit.: J. Gurba, *Zniszczone cmentarzysko kultury pomorskiej w Sarnowie, pow. Zwoleń*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 26, 1960.

58. Sekursk, pow. Radom.

Przy wybieraniu piasku w miejscowości tej zniszczono popielnicowy grób zbiorowy kultury pomorskiej. Naczynia w liczbie 5 - 6 przykryte były pokrywkami, zakończonymi guziczkami i zaopatrzonymi w zakładki dostosowane do szyi naczynia. Lit.: *Odkrycia*, „Z Otechłani Wieków”, o.c.

59. Seroczyn, pow. Siedlce.

W miejscowości tej odkryto grób skrzynkowy, a wewnątrz urnę przykrytą kamieniem żarnowym, zawierającą oprócz kości drobny kawałek stopionego brązu. Lit.: J. Kostrzewski, *Przyczynki...*, o.c.

60. Seroczyn, pow. Garwolin.

W 1919 r. na południu od wsi Seroczyn, nad rzeką Świdrem, na wzgórzu, natrafiono przy orce na grób skrzynkowy. Niewielka skrzynia zbudowana była z siedmiu płaskich kamieni. Za pokrywę grobu służył kamień żarnowy. Wewnątrz grobu znajdowały się dwie popielnice, zawierające szczątki przepalonych kości ludzkich. Popielnice miały powierzchnię barwy ciemnoczerwonej, chropowatą. Lit.: S. Nosek, *Materiały...*, o.c.

61. Sińolęka, pow. Węgrów.

W 1929 r. w Sińolęce został odkryty grób skrzynkowy oraz grób podkloszowy w obstawie kamiennej. W grobie skrzynkowym znajdowały się dwie popielnice. W jednej z nich wystąpiły: szczypczyki toaletowe żelazne z przesówką, okucie do pasa żelazne, fibula brązowa w kształcie nieco wypukłego krzyża, szpila kościana z główką pieczętkowatą i szpila kościana z główką z wrębami. Lit.: J. Antoniewiczowa, *Znaleziska...*, o.c.

62. Smardzewo, pow. Płońsk.

W 1957 r. na terenie piaskownicy należącej do J. Świderskiego został zniszczony grób kultury pomorskiej. W czasie inspekcji znaleziono na terenie piaskownicy luźno leżące fragmenty naczyń. Lit.: *Odkrycia*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 28, 1962.

63. Sokołowo, pow. Włocławek.

Na lewym brzegu Wisły w czasie orki natrafiono na grób skrzynkowy, w którym znajdowały się trzy urny z pokrywkami, jedna z nich była twarzowa. Lit.: J. Zawisza, *Urna twarzowa z Sokołowa*, „Pamiętnik Fizjograficzny”, t. 5, 1885.

64. Stara Wieś, pow. Błonie.

Przy kopaniu kamieni odkryto grób kamienny w formie czworokątnej

skrzyni. Wewnątrz znajdowały się 4 urny, z tych dwie przykryte były wkami glinianymi. Lit.: *Odkrycia*, „Z Otchłani Wieków”, o.c.

65. Stara Wieś, pow. Mińsk Mazowiecki.

W wyniku prac ratowniczych przeprowadzonych w latach 1951 - 1952 odkryto dwa groby skrzynkowe, jeden popielnicowy, jeden jamowy i dziesięć koszowych. Grób skrzynkowy zawierał 15 naczyń. Lit.: J. Janowski, *Wyniki badań na cmentarzysku grobów kloszowych i skrzynkowych we wsi Stara Wieś, pow. Mińsk Mazowiecki*, „Materiały Starożytne”, t. 1, 1956.

66. Stawiska, pow. Węgrów.

T. Łuniewski odkrył tu pusty grób skrzynkowy szerokości 1 m, długości 1,50 m (widocznie dawniej już zniszczony). Obok znajdował się grób kloszowy i grób z obwarowaniem kamiennym. Lit.: J. Kostrzewski, *Przyczyunki...*, o.c.

67. Szeromin, pow. Płońsk.

Odkryto tu w 1882 r. grób skrzynkowy. Usytuowany był na piaszczystym wzgórzu. Kształt grobu prostokątny. Liczba popielnic w grobie niewiadoma, ocalała tylko jedna. Prawdopodobnie było kilkanaście. W Muzeum Miejskim w Płocku znajdują się popielnica znaleziona w tej miejscowości. Szyja cylindryczna, wylew lekko wychylony na zewnątrz, brzusiec dwustożkowy, zaokrąglony, dno wyodrębnione. Na granicy brzuśca i szyi załamanie, na którym znajduje się ornament z dołków. Barwa szara, powierzchnia gładka. Średnica dna 11 cm, średnica wylewu 20 cm, wysokość 20 cm. Lit.: E. Majewski, *Materiały...*, o.c.

68. Suchodół, pow. Sochaczew.

Stanowisko położone było na terenie zalewowym Wisły. Badania miały charakter ratowniczy. Odkryto 1 grób zbiorowy, cztery kloszowe, dziewięć jamowych. Lit.: H. Różańska, *Cmentarzysko w Suchodole, pow. Sochaczew badane w 1965 r.*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 33, 1968.

69. Trąbki, pow. Gostynin.

W zbiorze wykopalisk w Muzeum Starożytności im. W. Tarczyńskiego w Łowiczu znajdowała się popielnica twarzowa, cała czerniona; wysoką, stożkową szyję oddziela od brzuśca niegłęboka bruzda. Na największej wydętości brzuśca widać z jednej strony jakby prymitywne wyobrażenie twarzy ludzkiej, sęczek gliniany niby nos pomiędzy dwoma pionowymi waleczkami z gliny, jakby między dwoma uszkami. Lit.: W. Antoniewicz, *Zbiór wykopalisk w Muzeum Starożytności im. W. Tarczyńskiego w Łowiczu*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 6, 1922.

70. Trojanów — Sochaczew, pow. Sochaczew.

Cmentarzysko w Trojanowie-Sochaczewie usytuowane jest około 250 m na południe od drogi Sochaczew-Wypalenisko. Położone jest na terenie piaszczystym płaskim, lekko wzniesionym ponad poziom Bzury, przepływające-

o około 750 m na zachód od stanowiska. Duża część obiektu uległa zniszczeniu podczas systematycznego, trwającego od dłuższego czasu wybierania piasku.

W 1959 r. zostały podjęte na cmentarzysku w Sochaczewie-Trojanowie prace ratowniczo-badawcze, które trwały do 1961 r. W wyniku tych prac przebadano 225 obiektów. Wyróżniono wśród nich: groby typu skrzynkowego, groby podkloszowe, popielnicowe, jamowe oraz jamy o nieokreślonym charakterze. Grobów typu skrzynkowego odkryto 14. Wszystkie były grobami zbiorowymi. Lit.: H. Różańska, *Sprawozdanie... za lata 1959 - 60, o.c.*; tenże, *Sprawozdanie za rok 1961, o.c.*

71. Turza Wilcza, pow. Lipno.

W 1955 r. na gruntach J. Trajdera został odkryty w trakcie prac polowych grób skrzynkowy. Znalazca częściowo go uszkodził, zdejmując pokrywę. Badania ratownicze przeprowadził B. Zielonka. Cmentarzysko położone było na niewielkiej wyniosłości. Teren opada lekko ku bagnom oddalonym o 0,5 km na pn. Na głębokości 30 cm od powierzchni ziemi znajdowała się skrzynia grobowa. Długość skrzyni wynosiła 2,15 m, szerokość 90 cm. Wewnątrz grobu znajdowało się 18 pochówków w naczyniach większych przykrytych miseczkami oraz stożkowatymi pokrywami z wpuszczanymi zakładkami. Jedno z naczyń miało płaską pokrywę z zakładką. Oprócz normalnych popielnic znajdowały się dwa małe naczynka z pochówkami dziecięcymi oraz dzbanek uszaty z nikłymi śladami ciałopalenia. Naczynie w przeważającej części były pogniecione i zawierały piasek wśród szczątków ciałopalenia. Tylko w jednej popielnicy znaleziono ułamek stopionego przedmiotu brązowego.

W Muzeum w Toruniu (nr 3909, 3910, 3916, 3917, 3923, 3924) znajdują się następujące naczynia pochodzące z tego grobu: 1) naczynie o dwustożkowym brzuścu — dość ostry załom, szyja cylindryczna niewyodrębniona od brzuśca. Dno płaskie, szyja gładzona brzusiec chropowaty i obmazywany. Barwa brunatna, miejscami przy wylewie czarna. Wnętrze szaroczarne. Średnica dna 8,5 cm, średnica wylewu 12 cm, wysokość 23 cm (tabl. VII ryc. 12). 2) misa — dno płaskie, wgłębienie pod krawędzią, krawędź wylewu wychylona na zewnątrz. Przy krawędzi małe, taśmowate uszko o wgiętym grzbiecie. Powierzchnia gładzona gładzikiem. Barwa brunatna. Służyła jako pokrywka popielnicy (tabl. VII ryc. 13). 3) naczynie o dwustożkowym zaokrąglonym brzuścu. Szyja cylindryczna oddzielona od brzuśca lekkim załamaniem. Dno wyraźnie wyodrębnione. Krawędź wylewu lekko wychylona na zewnątrz. Barwa jasnobrunatna. Powierzchnia gładka, gładzona gładzikiem. Średnica dna 8,5 cm, średnica wylewu 16 cm, wysokość 20 cm (tabl. VIII ryc. 1). Przykryta była pokrywą z zakładką. 4) naczynie analogiczne jak wyżej opisane naczynie nr 3. Brzusiec chropowaty. Powierzchnia jasnobrunatna, wewnątrz szare. Na brzuścu ślady obmazywania, średnica dna 8 cm, średnica wylewu 13,5 cm, wysokość 18 cm (tabl. VIII ryc. 2). 5) dzbanek dwustożkowy,

z wyodrębnioną wgiętą nieco szyjką, połączoną z wypukłością brzuśca taśmowatym uchem. Powierzchnia gładzona, barwa szara. Średnica dna 5,5 cm, średnica wylewu 9,5 cm, wysokość 14,5 cm (tabl. VIII ryc. 3). 6) misa kształtu odcinka kuli, z wgięciem pod krawędzią, o powierzchni starannie gładzonej, barwy brunatnej. Służyła jako pokrywka popielnicy (tabl. VIII ryc. 6). 7) kubek dwustożkowy, z baniastym brzuścem, z wyodrębnioną wgiętą szyjką, z taśmowym uchem łączącym krawędź z wypukłością brzuśca. Powierzchnia gładzona, barwa jasnobrunatna (stał na miseczce; tabl. VIII ryc. 4). 8) baniaste małe naczynie z cylindryczną szyjką i dwoma uszkami przeciwległymi u nasady szyjki kształtu kolankowatego. Powierzchnia gładzona. Barwa brunatna, średnica wylewu 7,5 cm, średnica dna 5 cm, wysokość 7,5 cm. Znajdowało się w nim ciepłopalenie. Stał pod miseczką (tabl. VIII ryc. 5). 9) pokrywka stożkowata ze spłaszczonym wierzchołkiem i zakładką pierścieniową. Barwa ciemnobrunatna. Powierzchnia gładzona. Wysokość 4 cm, średnica otworu 14 cm.

W 1963 r. autorka niniejszej pracy przeprowadziła dalsze badania na terenie cmentarzyska. W wyniku prac badawczych odkryto dwa zupełnie zniszczone groby skrzynekowe oraz 8 grobów kloszowych mniej lub więcej uszkodzonych.

Grób podkloszowy nr 1 bardzo zniszczony, zachowane tylko nieliczne fragmenty klosza i popielnicy nie dające się zrekonstruować.

Grób podkloszowy nr 2. Częściowo zniszczony. Na głębokości 30 cm wystąpiły nieliczne fragmenty klosza oraz misa. 1) misa z uchem taśmowym, lekko wgiętym. Krawędź wylewu zaokrąglona i wygięta na zewnątrz. Powierzchnia zewnętrzna i wewnętrzna lekko szorstka. Barwa jasno-szaro-ceglasta, średnica wylewu 28 cm, średnica dna 8 cm, wysokość 8,5 cm. Domieszka drobno i średnioziarnista (tabl. VIII ryc. 7).

Grób podkloszowy nr 3 wystąpił na gł. 30 cm. Częściowo zniszczony. 1) zachowane fragmenty brzuśca klosza. Barwa brunatna, silnie chropowate. 2) fragment misy o wylewie zagiętym do środka, zaokrąglonym. Powierzchnia zewnętrzna słabo wyswiecona, powierzchnia wewnętrzna wygładzana mokrą szmatką. Domieszka drobnoziarnista. Barwa zewnętrzna i wewnętrzna szaro-brunatna. Średnica wylewu 27 cm (tabl. VIII ryc. 8).

Grób podkloszowy nr 4 wystąpił na gł. 33 cm. Częściowo zniszczony. Znajdowały się w nim następujące naczynia: 1) fragment górnej części klosza. Barwa brunatna, powierzchnia gładka, domieszka gruboziarnista, średnica wylewu 29 cm. 2) fragment dna naczynia. Dno i część przydenna lekko zagładzona. Ścianki ostro chropowate. Powierzchnia wewnętrzna szorstka, domieszka drobnoziarnista. Barwa zewnętrzna i wewnętrzna jasnobrunatna z szarymi plamami. Średnica dna 9 cm (tabl. VIII ryc. 9). 3) fragment misy z wylewem zaokrąglonym i wychylonym na zewnątrz. Powierzchnia zewnętrzna i dno słabo wygładzone, nieco wyswiecone. Powierzchnia wewnętrzna

szorstka. Domieszka drobnoziarnista. Barwa zewnętrzna i wewnętrzna jasnobrunatno-szara, średnica wylewu 19 cm (tabl. VIII ryc. 10).

Grób podkloszowy nr 5 wystąpił na głębokości 33 cm. Częściowo zniszczony. Zachowały się następujące naczynia: 1) fragment klosza — brzusiec łagodnie wydęty, szyjka zwężająca się, wylew prosto ścięty, w niektórych miejscach lekko zgrubiały, wywinięty na zewnątrz, powierzchnia zewnętrzna na brzuscu ostro chropowata i przecierana poziomo. Szyjka wygładzana gładzikiem i lekko wyświecana. Powierzchnia wewnętrzna wygładzana gładzikiem. Barwa zewnętrzna na brzuscu szarobrunatna. Na szyjce szara. Powierzchnia wewnętrzna ciemnoszara. Domieszka średnio- i gruboziarnista. Średnica wylewu 32 cm (tabl. VIII ryc. 11). 2) misa z uchem taśmowym bardzo niesymetryczna. Powierzchnia zewnętrzna wygładzana mokrą ręką. Powierzchnia wewnętrzna nieco szorstka. Domieszka drobnoziarnista. Powierzchnia zewnętrzna barwy ceglastej, wewnętrzna szoroceglasta. Średnica wylewu 22 cm (tabl. VIII ryc. 12). 3) fragment popielnicy — brzusiec lekko wygięty, szyja stożkowata, wylew zaokrąglony, lekko wychylony. Powierzchnia zewnętrzna wygładzana ręką, powierzchnia wewnętrzna nieco wyświecona. Barwa zewnętrzna ceglastobrunatna. Domieszka drobnoziarnista. Średnica wylewu 19 cm. Pod załomem ornament w postaci bardzo płytkich dołków palcowych (tabl. VIII ryc. 13).

Grób podkloszowy nr 6 wystąpił na głębokości 60 cm. Bardzo zniszczony. Zachowane fragmenty ceramiki i kości. 1) kilkanaście fragmentów wylewu klosza baniastego. Powierzchnia zewnętrzna ostro chropowata, przecierana poziomo palcami, powierzchnia wewnętrzna słabo wygładzana, szorstka. Domieszka średnioziarnista. Wylew lekko zaokrąglony. Średnica wylewu 41 cm. Barwa zewnętrzna i wewnętrzna brunatna. 2) fragment wylewu misy. Powierzchnia zewnętrzna górą wygładzana i wyświecana, dołem ostro chropowata. Powierzchnia wewnętrzna gładka. Domieszka drobnoziarnista. Barwa wewnętrzna ciemnobrunatna. Wewnętrzna szaroczarna. Średnica wylewu 22 cm (tabl. VIII ryc. 14). 3) fragment brzuśca naczynia z uchem taśmowym. Brzusiec wydęty, załamany w przejściu w szyjkę. Szyjka zwężająca się. Powierzchnia zewnętrzna słabo wyrównywana. Wewnętrzna gładka, lekko wyświecona. Domieszka drobnoziarnista. Barwa zewnętrzna ceglastobrunatna. Wewnętrzna jasnobrunatna. Na przejściu brzuśca w szyję ornament płaskich dołków palcowych, średnica największej wydętości 29 cm (tabl. VIII ryc. 15).

Grób nr 7 — tak oznaczony wykop po zniszczonym grobie skrzynkowym, w którym znaleziono kilkanaście fragmentów ceramiki należących do kilku naczyń, między innymi fragmenty pokryw czapkowatych z zakładką. Z większych fragmentów wyróżniono: 1) fragment dzbana z uchem. Brzusiec dwustożkowy o dość ostrym załomie, szyja cylindryczna rozchylająca się ku górze. Szyja od brzuśca oddzielona lekkim załamaniem. Pod załamaniem

ornament dołków słabo widocznych. Powierzchnia zewnętrzna barwy jasno-brunatnej, gładka, lśniąca. Powierzchnia wewnętrzna wygładzana szerokim gładzikiem. Domieszka drobnoziarnista. Średnica największej wydętości brzuśca 22 cm, (tabl. IX ryc. 1). 2) duży fragment naczynia z cylindryczną szyją i baniastym brzuścem. Szyja gładka, brzusiec chropowacony, pasma chropowacenia biegną w poprzek naczynia. Na granicy brzuśca i szyi ornament plastyczny w postaci listwy skośnie nacinanej. Barwa brunatna. Średnica wylewu 28 cm (tabl. VIII ryc. 16).

Grób podkloszowy nr 8 wystąpił na głębokości 30 cm. Częściowo zniszczony. 1) naczynie beczułkowate, krawędź wylewu zgrubiała, karbowana i lekko podcięta. Barwa brunatna. Wnętrze szare, powierzchnia chropowacona i obmazywana. Domieszka gruboziarnista. Brak części przydennej. Średnica wylewu 21 cm (tabl. IX ryc. 2). 2) fragment części przydennej naczynia barwy brunatnej, powierzchnia szorstka, domieszka gruboziarnista. Średnica dna 12 cm (tabl. IX ryc. 5).

Grób podkloszowy nr 9 wystąpił na głębokości 52 cm. Zniszczony. Zachowały się następujące naczynia: 1) fragment klosza jajowatego z lekko zgrubiałą krawędzią. Powierzchnia silnie chropowacona, w górnej partii ślady obmazywania w poziomie. Barwa brunatna, przy krawędzi ciemnoszara. Wnętrze naczynia starannie gładzone barwy ciemnoszarej. Domieszka średnioziarnista. Średnica wylewu 39 cm (tabl. IX ryc. 4). 2) duży fragment naczynia baniastego z cylindryczną szyją. Krawędź wylewu lekko zgrubiała. Barwa brunatna, przy wylewie szara, na granicy brzuśca i szyi ornament wklęsłych dołków. Powierzchnia gładka. Średnica wylewu 23,5 cm (tabl. IX ryc. 3). Lit.: B. Zielonka, *Grób... we wsi Turza Wilcza*, o. c.

72. Warszawa-Grochów.

Na prawym brzegu Wisły na wydmach odkryto grób obwarowany kamieniami. W grobie znajdowało się 15 naczyń. Lit.: J. Zawisza, *Poszukiwania archeologiczne. Przedhistoryczne cmentarzysko w Grochowie*, „Biblioteka Warszawska”, 1871.

73. Warszawa-Zbytki.

Cmentarzysko w Zbytkach odkryto w 1958 r. i przeprowadzono badania ratownicze. Dalsze badania przeprowadzono w 1960 r. W trakcie badań łącznie odkryto pięć zespołów grobowych.

Grób nr 1 zbiorowy, z dwoma poziomami bruku. I-szy poziom bruku miał kształt owalny. Na tym poziomie bruku stały trzy popielnice oraz cztery przystawki. II-gi poziom bruku miał w przybliżeniu kształt prostokąta. Na tym poziomie bruku znajdowało się 7 popielnic oraz 5 przystawek.

Grób nr 2 jamowy, zawierał nieliczne kości.

Grób nr 3 zbiorowy, na zarys grobu składały się zniszczone lub zachowane w całości naczynia oraz nieliczne kamienie. W grobie wyróżniono 12 skupisk

naczyń. Wystąpiły w nim również następujące przedmioty metalowe: szpila brązowa, fragmenty bransolety oraz wisiorki guzikowate.

Grób nr 4 podkloszowy, zniszczony przez wykop.

Grób nr 5 zbiorowy, naczynia stały w czystym piasku. Zawierał 5 popielnic oraz 2 przystawki. Lit.: B. Balcer, *Zbiorowy grób...*, o. c.; tenże, *Cmentarzysko...*, o. c.

74. Wielgie, pow. Rypin.

W 1922 r. natrafiono na piaszczystym polu, przy wydobywaniu kamieni, na grób kamienny skrzynekowy. Grób ten składał się z trzech płaskich ścian kamiennych. Czwartej ściany ani wieka nie było. Wewnątrz znajdowało się sześć zgniecionych popielnic. Według informacji zebranych na miejscu podobne groby, w których znajdowały się urny, znajdowano dawniej. Wszystkie one uległy zniszczeniu. Lit.: R. Jakimowicz, *Sprawozdanie...* (2), o. c.

75. Więclawice, pow. Płock.

Cmentarzysko w Więclawicach, położone na krawędzi wysokiego tarasu Wisły, było bardzo zniszczone w wyniku wybierania piasku. Jak można przypuszczać, cała partia środkowa cmentarzyska, gdzie najęściej występowały groby, została zniszczona. Wskazywał na to duży wkop o powierzchni ok. 500 m², a głębokości od 2 do 0,50 m. Z relacji właściciela pola wynikało, że często przy wybieraniu piasku napotymano na groby, kilka z nich miało obudowę kamienną. W trakcie badań odkryto 8 grobów, w tym 3 podkloszowe, 4 popielnicowe oraz 1, którego forma trudna była do określenia ze względu na prawie zupełne zniszczenie.

Grób nr 1 podkloszowy, częściowo zniszczony. Wystąpił w ziemi ornej. Popielnica ustawiona była na kamieniach. Z klosza zachowała się tylko górna partia. 1) popielnica (tabl. IX ryc. 6) barwa jasnobrunatna, powierzchnia gładka. Średnica wylewu 17 cm, średnica dna 9,5 cm, wysokość 15 cm. Domieszka średnioziarnista. 2) klosz (tabl. IX ryc. 7) barwa ceglasto-szara. Powierzchnia silnie chropowata. Widoczne ślady obmazywania palcami w różnych kierunkach. Średnica wylewu 31 cm. Domieszka średnioziarnista. 3) miska (tabl. IX ryc. 8), prawdopodobnie przykrywała popielnicę. Powierzchnia zewnętrzna gładzona, lekko szorstka. Domieszka drobnoziarnista. Barwa zewnętrzna ciemnobrunatna. Średnica wylewu 23 cm.

Grób nr 2 popielnicowy, częściowo zniszczony, wystąpił w warstwie ziemi ornej. 1) popielnica (tabl. IX ryc. 9), barwa brunatnoszara, powierzchnia gładka lekko polerowana, ślady gładzenia gładzikiem. Średnica dna 12 cm. Domieszka drobnoziarnista, popielnica ustawiona była na płaskim kamieniu. 2) obok popielnicy znajdował się fragment wylewu misy, barwa ciemnobrunatna, powierzchnia gładka wyświecona oraz dwa fragmenty wylewu innych naczyń.

Grób nr 3 podkloszowy, zniszczony, wystąpił w warstwie ziemi ornej.

Zawierał zniszczony częściowo klosz, popielnicę oraz dolną partię naczynia. 1) klosz (tabl. X ryc. 1). Barwa zewnętrzna brunatna, brzusiec silnie chropowacony, szyja gładka oddzielona od brzuśca listwą z ornamentem palcowym. Domieszka średnioziarnista. 2) popielnica (tabl. X ryc. 2), barwa jasnobrunatna, powierzchnia chropowacona, średnica wylewu 19 cm. 3) dolna partia naczynia, barwa zewnętrzna brunatna, powierzchnia chropowacona. Średnica dna 8 cm. Domieszka średnioziarnista (tabl. X ryc. 4).

Grób nr 4 popielnicowy, obłożony kamieniem, częściowo zniszczony, wystąpił w warstwie ziemi ornej. Popielnica wstawiona była w naczynie, którego zachowała się dolna partia. 1) popielnica (tabl. X ryc. 5), barwa ceglasta, powierzchnia gładzona. Średnica wylewu 16 cm, średnica dna 10 cm, wys. 9,5 cm. 2) naczynie, w którym ustawiona była popielnica (tabl. X ryc. 3), barwa brunatna, powierzchnia chropowata, średnica dna 10 cm, domieszka średnioziarnista.

Grób nr 5 popielnicowy, mocno zniszczony, wystąpił w warstwie ziemi ornej, zawierał dwa naczynia. 1) naczynie (tabl. X ryc. 7), barwa ceglasta, powierzchnia gładka polerowana, domieszka drobnoziarnista, średnica wylewu 11 cm. 2) dolna partia naczynia (tabl. X ryc. 8) barwa ceglasta. Powierzchnia gładka. Średnica dna 9,5 cm. Domieszka średnioziarnista.

Grób nr 6 podkloszowy, silnie zniszczony, wystąpił w warstwie ziemi ornej. Zawartość grobu 26 fragmentów klosza, barwa jasnobrunatna, powierzchnia silnie chropowacona. Fragment wylewu naczynia (tabl. X ryc. 6), barwa jasnobrunatna, powierzchnia szorstka. Domieszka gruboziarnista. Fragment głębokiej misy, barwa jasnobrunatna powierzchnia zewnętrzna szorstka (tabl. X ryc. 10).

Grób nr 7 bardzo zniszczony, wystąpił w warstwie ziemi ornej. Forma grobu trudna do określenia, zawierał kilkanaście fragmentów ceramiki, niewielką ilość przepalonych kości. Wśród ceramiki wyróżniono 3 fragmenty den, 3 fragmenty wylewów różnych naczyń oraz fragment wylewu misy.

Grób nr 8 popielnicowy, wystąpił na głębokości 35 cm. W czystym piasku na kamieniu ustawiona była miseczka, w której znajdowała się niewielka ilość silnie spalonych kości oraz dość duża ilość zupełnie zniszczonych wskutek przepalenia ozdób brązowych. Wyróżniono kilka ogniwi łańcuszka oraz kilka fragmentów przepalonego szkliwa barwy kobaltu. Miseczka nosiła ślady wtórnego przepalenia. Powierzchnia gładka, barwa jasnobrunatna. Średnica wylewu 13 cm, średnica dna 4,5 cm, wysokość 4,5 cm (tabl. X ryc. 9).

Ponadto między grobami 5 i 4 znaleziono fragmenty dzbana — barwa brunatna, powierzchnia gładka, domieszka drobnoziarnista. Średnica wylewu 15 cm (tabl. X ryc. 11).

Cmentarzysko w Więclawicach znane było wcześniej i przypuszczalnie nawet częściowo rozkopane przez amatorów archeologów, na co wskazywałyby

obecność w Muzeum Diecezjalnym w Płocku dwóch naczyń z tego cmentarzyska. 1) dzbanek barwa czarna, powierzchnia lśniąca. Średnica wylewu 12 cm, średnica dna 7 cm, wysokość 13 cm (tabl. X ryc. 12). 2) niewielkie naczynie barwy czarnej, powierzchnia gładka wyswiecona, domieszka drobnoziarnista (tabl. X ryc. 13). Średnica wylewu 10,5 cm, średnica dna 7,5 cm, wysokość 12 cm.

76. Wola Szydłowiecka-Kolonia, pow. Łowicz.

W latach 1957 - 1958 na niewielkiej przestrzeni przy kopaniu piasku wydobyto 15 naczyń, które ustawione były na kamieniach. W 1964 r. H. Różańska przeprowadziła badania na terenie odkrytego cmentarzyska: odkryła 3 groby kloszowe i 8 jamowych późnolateńskich z ceramiką przeworską. Lit.: T. Węgrzynowicz, *Cmentarzysko we wsi Wola Szydłowiecka...*, o. c.

77. Wołowa, pow. Płońsk.

Wzmianka o grobie kamiennym z tej miejscowości, w którym znajdowały się trzy popielnice o wąskich szyjach. Lit.: E. Majewski, *Materiały...*, o. c.

78. Zaduszniki, pow. Lipno.

W 1859 r. przy poszukiwaniu kamieni na budowę odkryto na wzgórzu piaszczystym grób skrzynkowy. W Muzeum Miejskim w Płocku znajduje się naczynie baniaste, z krótką cylindryczną szyjką. Brzusiec lekko szorstki, szyja gładka. Na największej wydętości brzuśca ślady po trzech uszkach symetrycznie rozłożonych naokoło naczynia. Barwa szarobrunatna. Średnica dna 9 cm, średnica wylewu 16 cm, wysokość 14 cm. Lit.: G. Zieliński, o. c.

79. Zarzeczewo Stare. pow. Lipno.

W Muzeum Miejskim w Płocku znajduje się pochodzący z tej miejscowości kubek czarny, brzusiec dwustożkowy, szyja cylindryczna rozchylająca się na zewnątrz. Szyja od brzuśca oddzielona załamaniem. Domieszka drobnoziarnista. Ślad po obtłuczonym uchu. Powierzchnia gładka. Średnica dna 5 cm, średnica wylewu 9 cm, wysokość 9 cm.

80. Żarnówka, pow. Węgrów.

Odkryto tu grób skrzynkowy kultury pomorskiej. Lit.: J. Kostrzewski, *Przyczynki...*, o. c.

THE POMERANIAN CULTURE IN MAZOVIA

Summary

In spite of numerous works devoted to the Pomeranian culture, the growing intensity of research, and a large number of artifacts in existence, particular problems concerning this culture have not been tackled save as working hypotheses.

This is due to the fact that nearly the whole material comes from the tombs and has been acquired as a result of accidental or preserving explorations. This is true not only of the mother territory of the discussed culture but also of the whole territory bearing its traces. Mazovia represents a similar situation. The existing sources, however incomplete, allow a characteristics of this culture in the discussed territory and provide

grounds for the solution of some of the problems only marginally treated by various authors describing the Pomeranian culture.

The present paper discusses the materials from cemeteries, with 80 sites being the subject of the analysis.

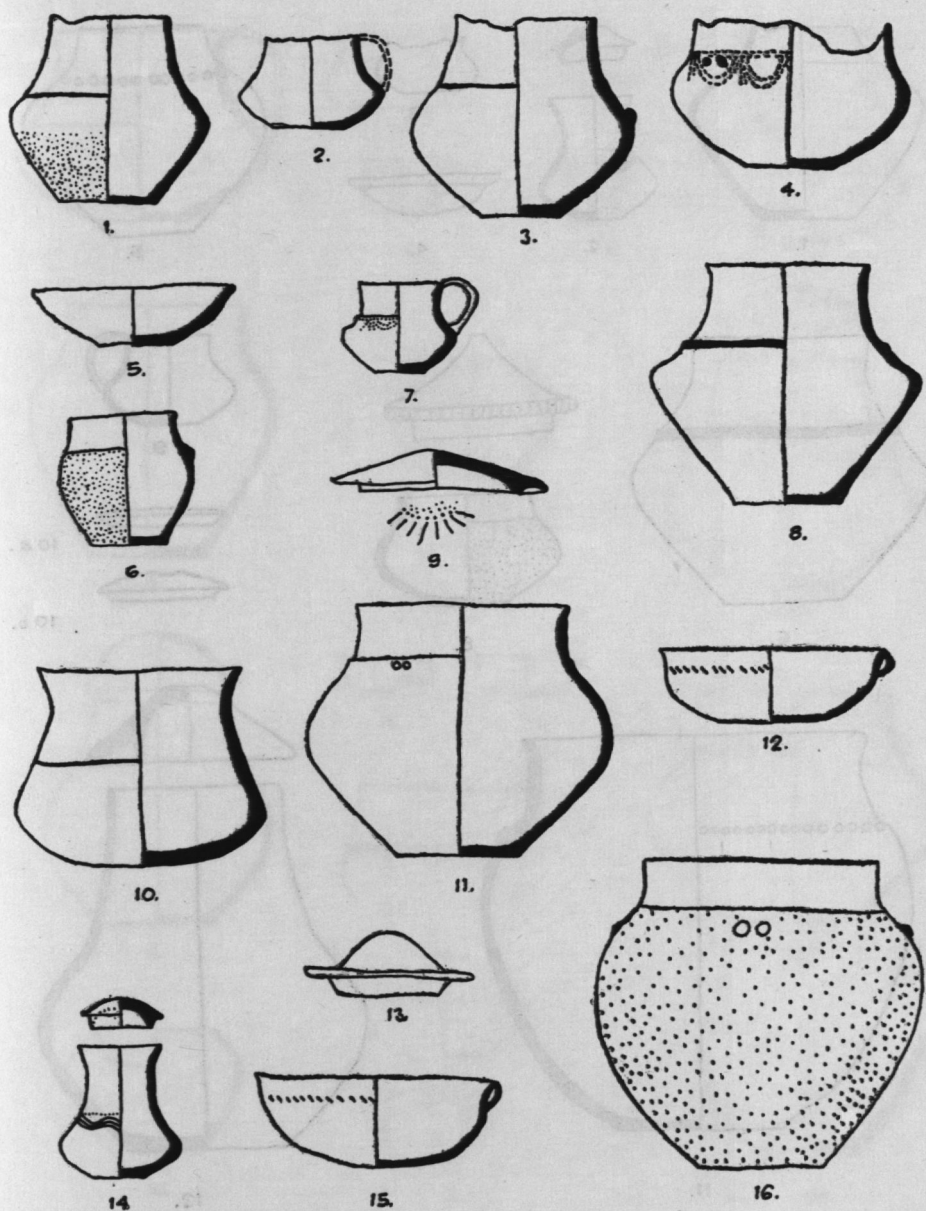
The fact that apart from the tombs proper for the Pomeranian Culture in Mazovia, there appear the under bell-shaped vessel graves in all phases of the culture's development constitutes a characteristic feature of the cemeteries belonging to the Pomeranian culture in Mazovia. This fact is confirmed in all the cemeteries where systematic or preserving explorations have been conducted. The cemeteries of the Pomeranian culture in Mazovia are regularly situated on heights, often smaller plateaus, over stagnant waters or the rivers. All forms of the tombs characteristic of the Pomeranian culture in various phases of its development on its original territory appear in Mazovia. Thus one finds that in one cinerary urn the remnants of two or even three bodies were often buried. One also observes the following facts connected with the funeral ceremony. Pure bones, free of the admixtures from the funeral pile were placed in the cinerary urns. Vessels made in order to serve this specific ritual purpose were used as urns. This primarily refers to the face urns and the formally related ceramics. The urns are accompanied by other vessels of presumably double function.

9 types of ceramics have been distinguished in the materials collected in the cemeteries. Within these types certain subtypes have been also distinguished. The ornamentation of the vessels is not varied both as concerns the motives and the performance. The monograph embraces the ceramics appearing in the tombs characteristic of the Pomeranian culture as well as in the under bell-shaped vessel tombs co-occurring with the former ones. Among the distinguished types are the forms attributed only to the Pomeranian culture as well as those common to both the cultures. In the tombs, one finds such objects as ornaments, toilet articles, and tools. It is worthy of note that the number of burial presents appearing in the Pomeranian Culture is much higher than in the tombs of the tombs of the under bell-shaped vessel culture.

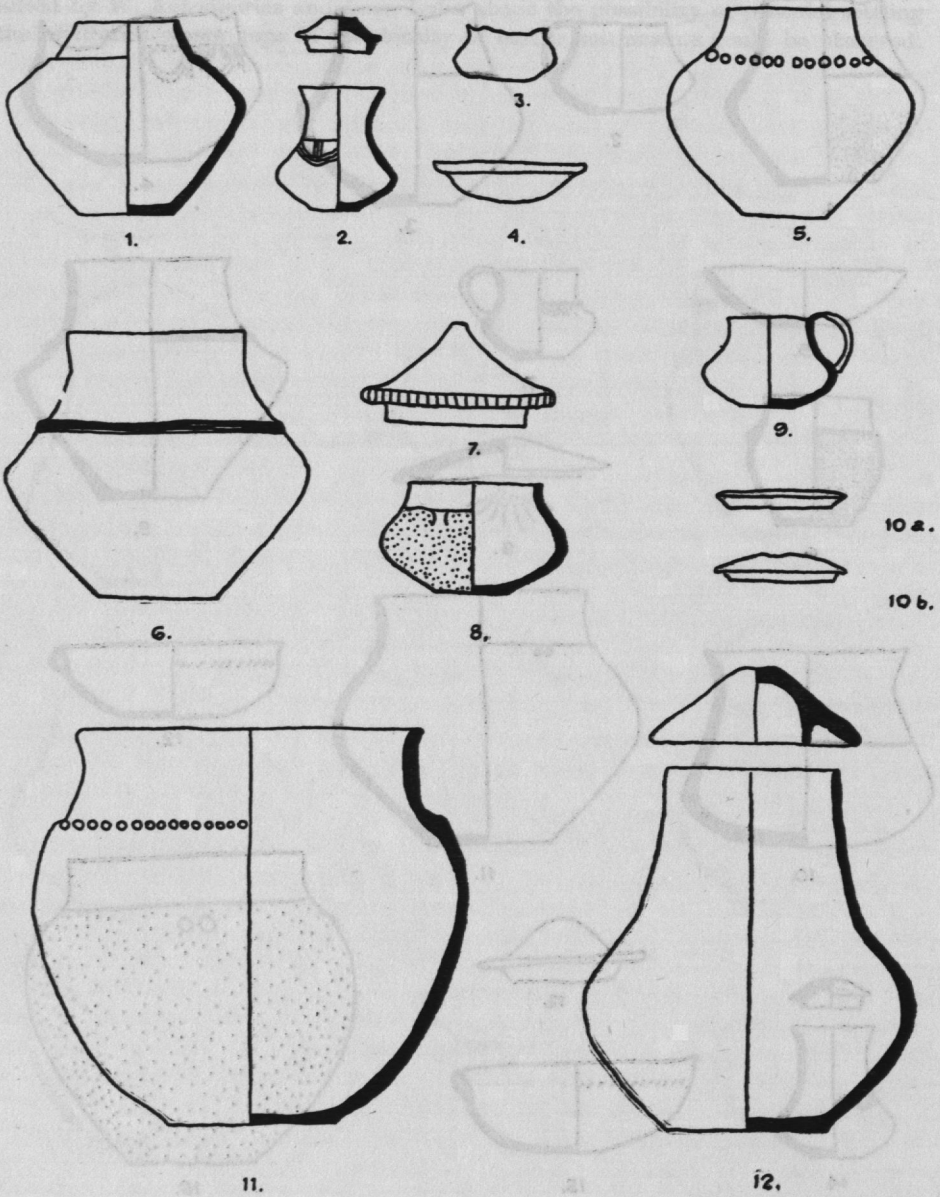
The phenomena connected with the appearance of the Pomeranian culture in Mazovia are chronologically delimited by the end of the Hallstatt period and mid La Tène period. But it is necessary to say that the chronological division between the Hallstatt period D and the La Tène period A is difficult to make. The under bell-shaped vessel graves does not appear in the Pomeranian culture before the turn of the Hallstatt period D and the La Tène period A. The presence of the under bell-shaped vessel tombs in the cemeteries of the Pomeranian culture must be considered as a proof of co-existence of the Pomeranian culture with the under bell-shaped vessel culture. The co-occurrence of the tombs of this type and the tombs of the Pomeranian culture in the same cemeteries implies peaceful co-existence of the two cultures and considerable religious tolerance developed in the society. The Pomeranian population migrates to Mazovia at the decline of the period. The Pomeranian element appeared earlier quite numerously in Wielkopolska. In Pałuki alone, about 200 sites of the Pomeranian culture from the Hallstatt period D are known. At the same time one observes a striking concentration of the sites of the Pomeranian culture in certain regions where the population of the Łużyce culture was scant. This observation mainly refers to the Żnin and Szubin region. Somewhat later the Pomeranian culture appears on the territories occupied by the Chełmno group of the Łużyce culture. 97 sites of the Pomeranian culture are known in this territory and they must be dated as coming from the late Hallstatt period as well as early and mid La Tène period. The migrants from Pomerania mainly occupied those territories in Mazovia which had not been occupied by the native population. Very suggestive in this respect is the map illustrating the distribution of the under bell-shaped vessel cemeteries in Mazovia and the

cemeteries where the tombs of the Pomeranian culture appeared. The majority of the sites of the Pomeranian culture appear in those territories where there are no pure cemeteries of the under bell-shaped vessel culture. This phenomenon confirms the thesis advanced by W. Antoniewicz and Leon Łuka about the possibility of peaceful settling on the territories where gaps in the density of earlier settlements could be observed.

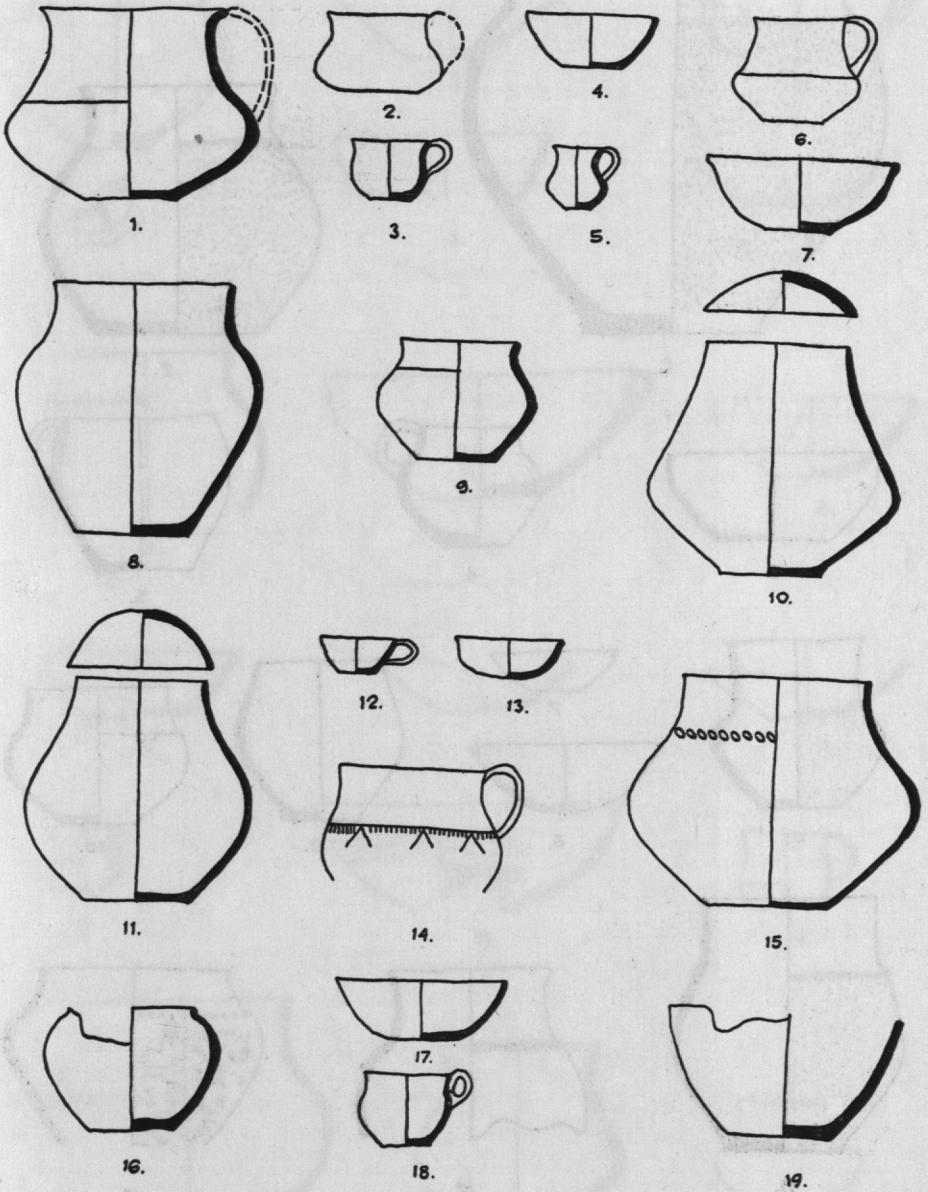
Tablica I

1 - 9 — Brudzeń pow. Płock; 10 — Brwilno pow. Płock 11 - 16 — Ciepień pow. Lipno

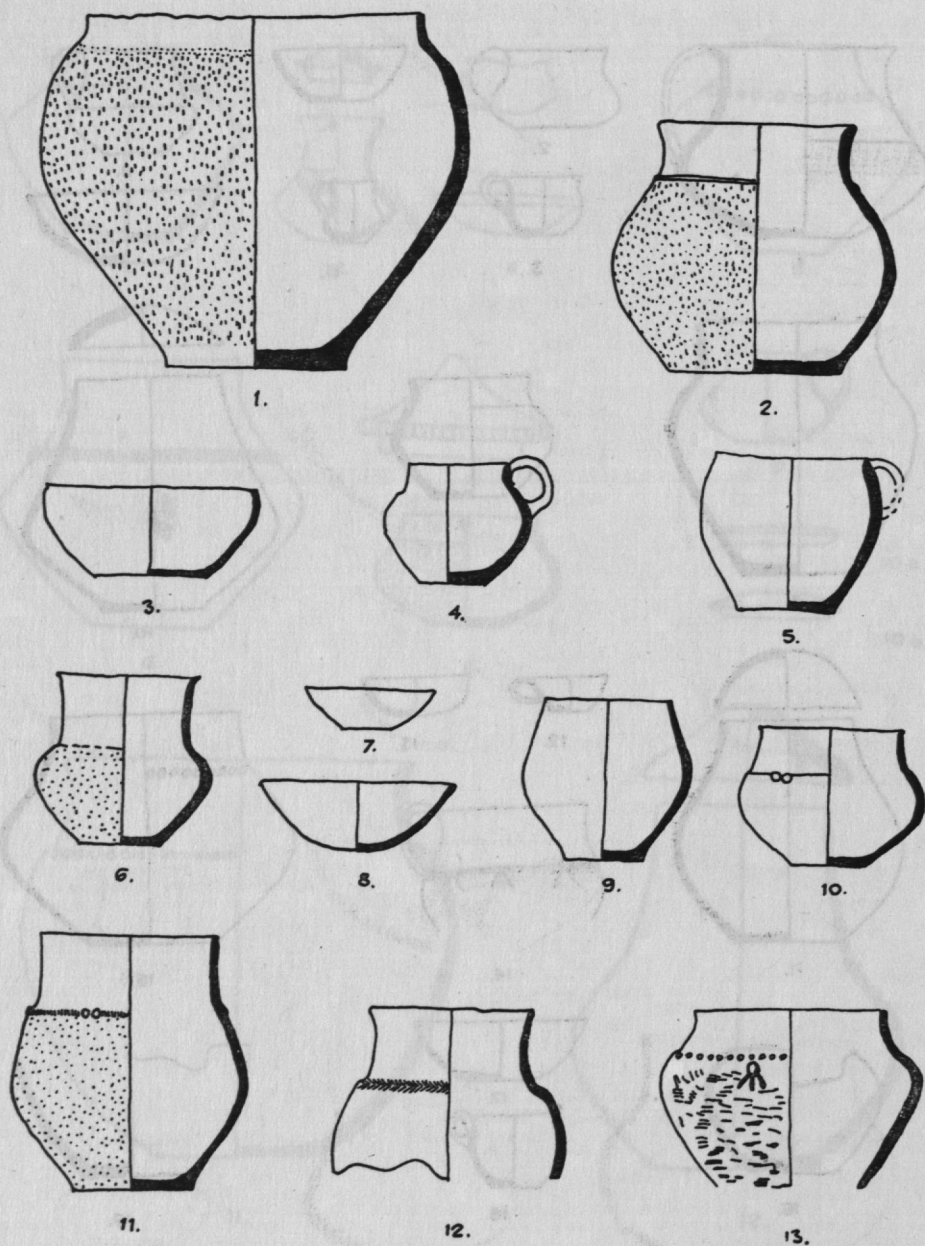

Tablica III

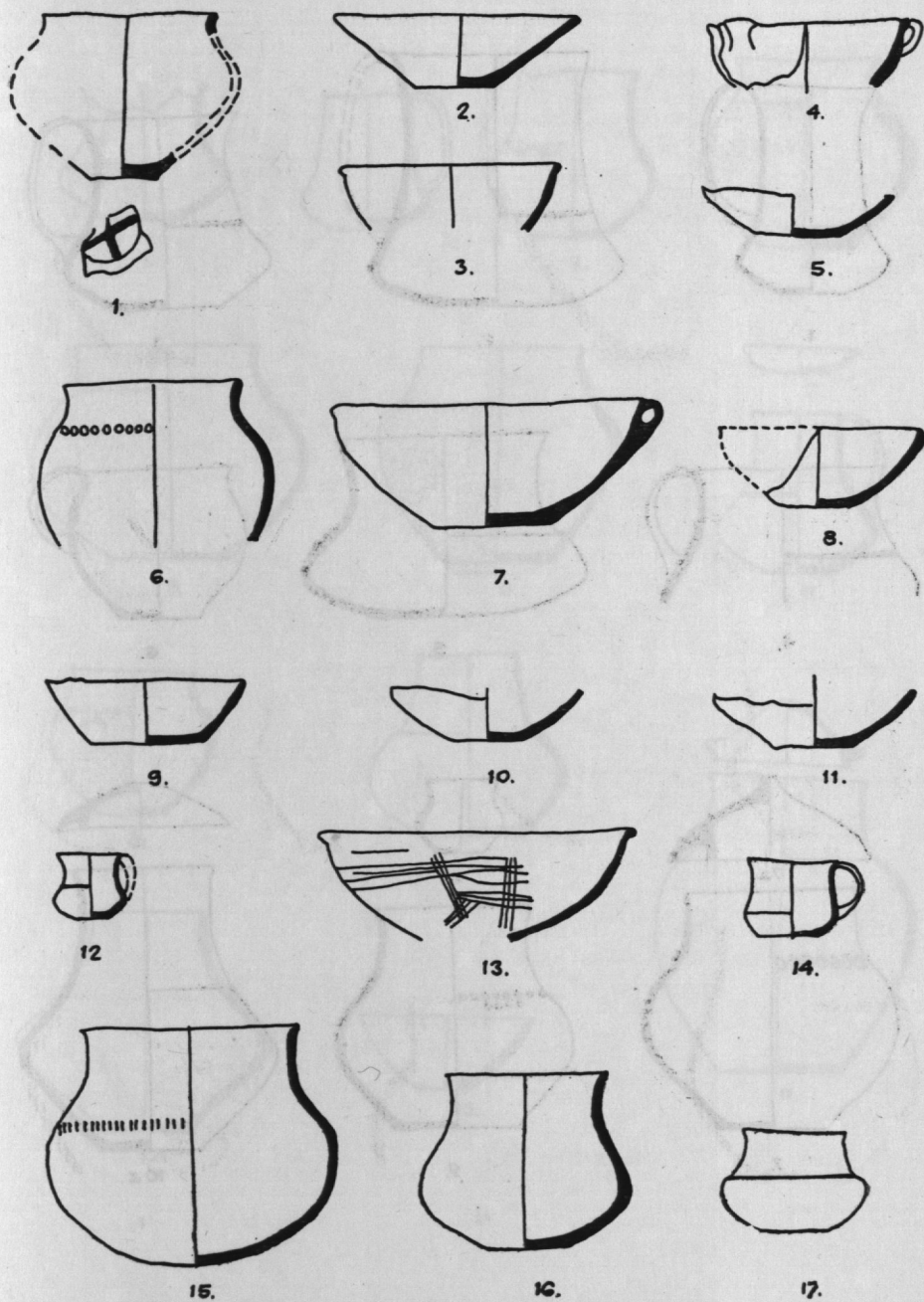
1 - 3 — Frankowo pow. Płock; 4 - 10 — Glinno pow. Płock;
 11 - 19 — Gulczewo pow. Wyszków

Tablica IV

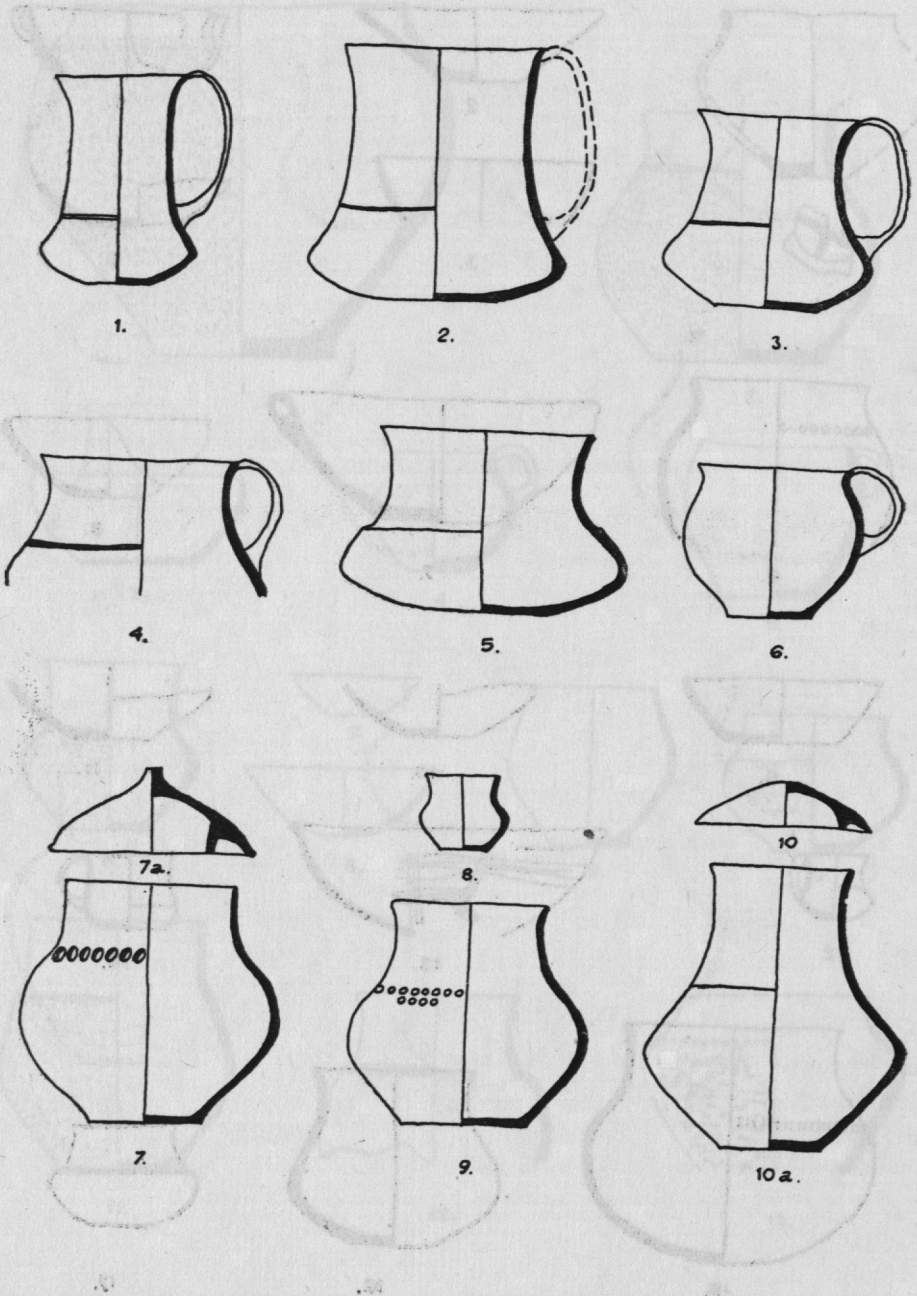
1 - 5 - Gulczewo pow. Wyszaków; 6 - Juliszewo pow. Gostynin;
 7 - 11 - Kamień Kotowy pow. Lipno; 12 - 13 - Kłobukowo - Patrze pow. Płock

Tablica V

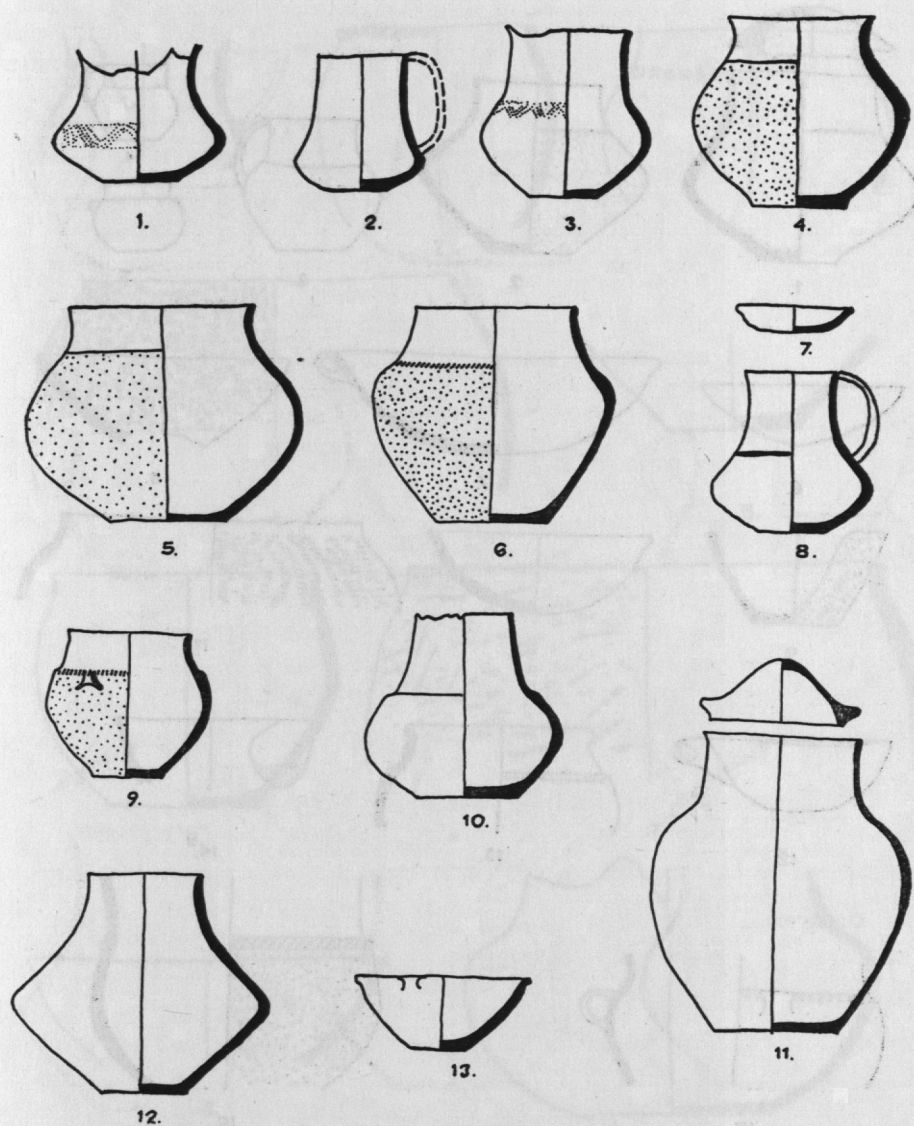
1 - 13 — Kłobukowo-Patrze pow. Płock; 14 - 16 — Miachy pow. Miawa

Tablica VI

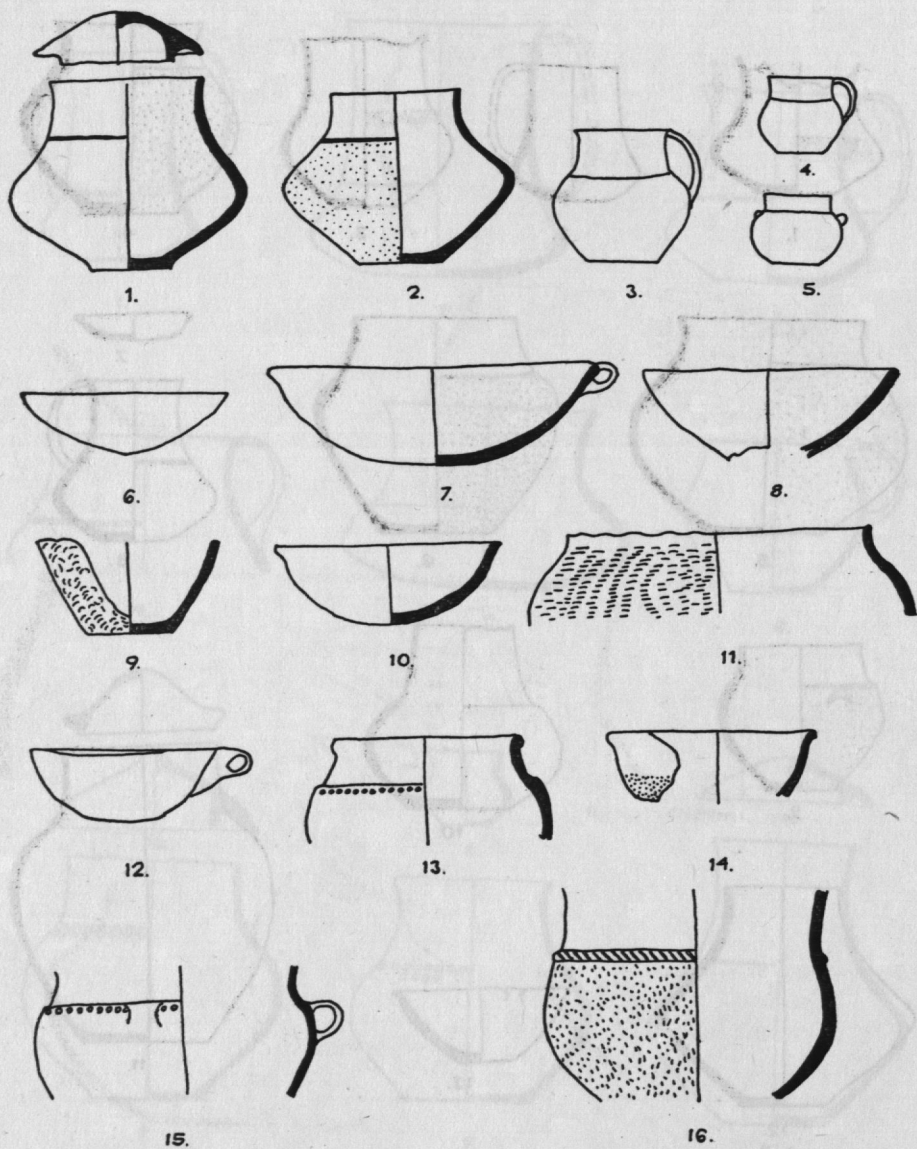
1 - 6 — Młyniec pow. Lipno; 7 - 9 — Model pow. Gostynin;
10 — Parzeń pow. Płock

Tablica VII

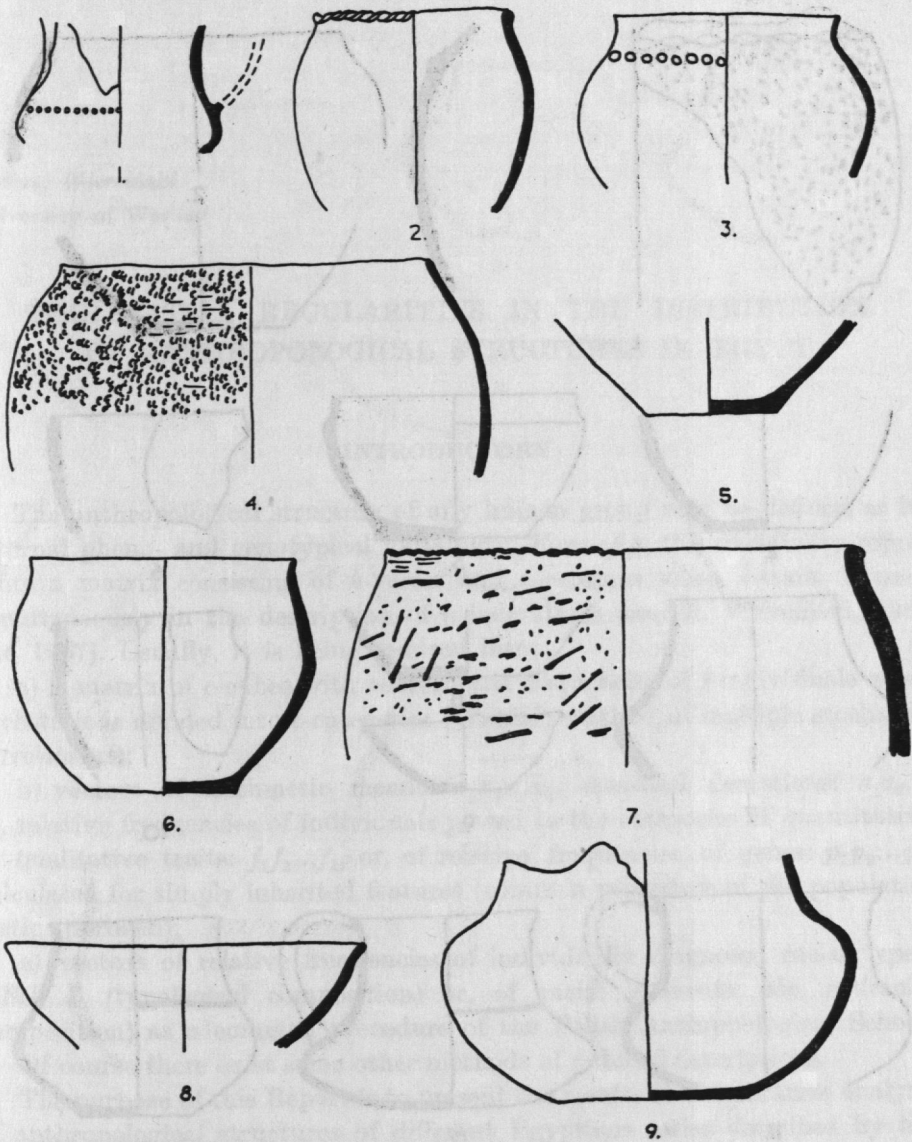

1 — Parzeń pow. Płock; 2 - 9 — Rembielin pow. Płock;
 10 - 11 — Rokicie pow. Płock; 12 - 13 — Turza Wilcza pow. Lipno

Tablica VIII

Tablica IX

1 - 5 — Turza Wilecza pow. Lipno; 6 - 9 — Więclawice pow. Płock

Tablica X

